

MASTER'S THESIS

Een onderzoek naar de compatibiliteit van de Nederlandse wet- en regelgeving met Europese Richtlijn 2013/48/EU en laatste jurisprudentie van het EHRM inzake de rol van de raadsman tijdens het politieverhoor.

Vinkers, K.A.C.

Award date:

2017

Awarding institution:

Department of Criminal Law, International Law and European Law

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 23. Jan. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

**Een onderzoek naar de compatibiliteit van de Nederlandse wet- en
regelgeving met Europese Richtlijn 2013/48/EU en laatste jurisprudentie
van het EHRM inzake de rol van de raadsman tijdens het politieverhoor.**

Cursus: Scriptie
Cijfer:
Examinator: Mevrouw W. Dreissen
Inhoudelijk begeleider: Mevrouw M. Attinger
Datum: 17 juli 2017

Naam: K.A.C. (Kristel) Vinkers
Student nummer: 851202378
e-mailadres: kristel@vinkers.com
telefoonnummer: 0645774949

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	4
1.1	Het belang van rechtsbijstand	4
1.2	Probleemstelling	5
1.3	Opbouw van de scriptie.....	6
2	Europese kader	8
2.1	De totstandkoming van Richtlijn 2013/48/EU	8
2.2	Verhoorbijstand in de Richtlijn en het EHRM.....	9
2.2.1	Verdachte.....	10
2.2.2	Moment van toegang	10
2.2.3	Wijze van toegang	11
2.2.4	Rechtsbijstandverlener.....	12
2.2.5	Regels verhoorbijstand	12
2.2.6	Rechtsgevolgen.....	13
2.3	Conclusie.....	14
3	Nederlandse situatie.....	16
3.1	Nederlandse regelgeving en jurisprudentie	16
3.1.1	Hoge Raad in 2009	17
3.1.2	Hoge Raad 1 april 2014	17
3.1.3	Hoge Raad 22 december 2015	18
3.2	Rol van de raadsman	19
3.2.1	Protocol pilot raadsman bij politieverhoor van verdachten	19
3.2.2	Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor	20
3.2.3	Protocol Raadsman bij politieverhoor en Leidraad Politieverhoor	21
3.2.4	Beleidsbrief met Regels inrichting en orde politieverhoor meerderjarige verdachten	22
3.3	Discussie en kort geding over de regels verhoorbijstand.....	23
3.4	Nederlandse situatie na de implementatie van de Richtlijn	26
3.4.1	Verdachte.....	26
3.4.2	Moment van toegang	27
3.4.3	Wijze van toegang	28
3.4.4	Rechtsbijstandverlener.....	28
3.4.5	Regels verhoorbijstand	28
3.4.6	Rechtsgevolgen.....	30
3.5	Conclusie.....	30
4	Rechten van verdachten in Engeland & Wales en België.....	32
4.1	Engeland & Wales	32

4.1.1	Verdachte.....	33
4.1.2	Moment van toegang	33
4.1.3	Wijze van toegang	34
4.1.4	Rechtsbijstandverlener.....	34
4.1.5	Regels verhoorbijstand	34
4.1.6	Rechtsgevolgen.....	35
4.2	België.....	35
4.2.1	Verdachte.....	36
4.2.2	Moment van toegang	36
4.2.3	Wijze van toegang	37
4.2.4	Rechtsbijstandverlener.....	37
4.2.5	Regels verhoorbijstand	37
4.2.6	Rechtsgevolgen.....	38
4.3	Conclusie.....	38
5	Toetsing	39
5.1	Verdachte	39
5.2	Moment van toegang.....	39
5.3	Wijze van toegang.....	40
5.4	Rechtsbijstandverlener	40
5.5	Regels verhoorbijstand.....	40
5.6	Rechtsgevolgen	41
6	Conclusie	42
6.1	Onderzoeksvraag.....	42
6.2	Aanbeveling: De Nederlandse wet een voorbeeld voor de Europese Unie?.....	44
	Literatuurlijst	46
	Jurisprudentielijst	49

1 Inleiding

Mensenrechten zouden te weinig gaan om bescherming van het slachtoffer, maar afgeschilderd worden als rechten van 'daders'. Voormalig Minister van Justitie Hirsch Ballin schrijft ter gelegenheid van het emeritaat van professor dr. van Kalmthout in 2010, dat mensenrechten bedoeld zijn voor de zwakkere partij. En die zwakkere partij kan volgens Ballin wel degelijk een 'dader' zijn. Een verdachte die zich in detentieomstandigheden bevindt, is namelijk volledig onder de macht van de autoriteiten en is alleen al om die reden in een kwetsbare positie.¹ In mijn beroep als opsporingsambtenaar voor de FIOD werk ik voor de autoriteit waar de verdachte zich soms meerdere dagen onder bevindt. In het Salduz arrest uit 2008 van het Europese Hof van de Rechten van de Mens, hierna het EHRM, werd de “particularly vulnerable position” waarin de verdachte zich bevindt ook aangehaald.² Het EHRM oordeelde dat die kwetsbare positie gecompenseerd kan worden door “... the assistance of a lawyer whose task it is, among other things, to help to ensure respect of the right of the accused not to incriminate himself...” en het EHRM oordeelde dat “... early access to a lawyer is part of the procedural safeguards to which the Court will have particular regard when examining whether a procedure has extinguished the very essence of the privilege against self-incrimination.”³ In de zaak Panovits-Cyprus, eveneens belangrijk betreffende het onderwerp bijstand van een raadsman in strafprocedures, werd dit verband gelegd waarbij eraan werd herinnerd dat “...the right to silence and the privilege against self-incrimination [...] are generally recognised international standards which lie at the heart of the notion of a fair procedure under Article 6.”⁴ In 2009 sprak de Hoge Raad naar aanleiding van de arresten Salduz-Turkije en Panovits-Cyprus zich uit over rechtsbijstand.⁵ De Hoge Raad benadrukte in dit arrest een onderscheid binnen rechtsbijstand in consultatiebijstand en in verhoorbijstand. Consultatiebijstand betreft een overleg tussen de verdachte en de raadsman voorafgaand aan het eerste verhoor. Verhoorbijstand betreft het mogen bijwonen van het verhoor door de raadsman en was volgens de Hoge Raad in 2009 nog voorbehouden aan de minderjarige verdachte.

In mijn verhoorkamer heb ik meerderjarige verdachten gehad die kwetsbaar zijn, zichzelf onbewust incrimineren, daarna straf accepteren en de consequenties van de acceptatie niet overzien, ondanks consultatiebijstand. Verhoorbijstand is ook voor meerderjarige verdachten van groot belang. In de volgende paragraaf ga ik dieper in op het belang van verhoorbijstand. Daarna beschrijf ik de probleemstelling, de methodiek van mijn onderzoek en de opbouw mijn scriptie.

1.1 Het belang van rechtsbijstand

Een paar uur vragen ondergaan in een verhoorkamer of een nacht in een cel, in het stadium van een strafrechtelijk vooronderzoek, kan dusdanig intimiderend zijn dat een verdachte zijn rechten vergeet,

---

¹ Van Kalmthout & Kooijmans & Moors (red.) 2011, p. 15.

² EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*), r.o. 54.

³ EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*), r.o. 54.

⁴ EHRM 11 december 2008, 4268/04 (*Panovits/Cyprus*), r.o. 83.

⁵ HR 30 juni 2009, ECLI:NL:HR:2009:BH3079.

als hij ze überhaupt al kende en ondoordacht vertelt wat een opsporingsambtenaar wil horen. Het gaat over rechten omschreven in artikel 6 Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, hierna EVRM, over het recht op een eerlijk proces. Het recht op een eerlijk proces heeft veel facetten, maar de volgende aspecten zijn relevant in dit onderzoek; het recht om te zwijgen, het recht om zichzelf niet te incrimineren en het recht zichzelf te verdedigen en daarbij bijstand te hebben van een raadsman, eventueel naar eigen keuze. De fase van politieverhoor is voor de verdachte van cruciaal belang als het gaat om het bepalen van de verdedigingsstrategie.⁶ Beslissingen die de verdachte neemt, waaronder het al dan niet beroepen op het zwijgrecht, kan in deze fase van het strafrechtelijke onderzoek ver doorwerken in de rest van het proces.⁷

Een raadsman kan de verdachte zijn rechten voorafgaand aan het verhoor nader uitleggen en gedurende het verhoor controleren of rechten worden geëffectueerd. Omdat het belang van een raadsman tijdens het politieverhoor ook wordt ingezien door de Europese Unie is Richtlijn 2013/48/EU opgesteld.⁸ De Richtlijn verplicht de lidstaten onder meer de verhoorbijstand wettelijk te regelen. Op het moment dat een wetsvoorstel in verband met de implementatie van de Richtlijn nog in de Tweede Kamer lag, oordeelde de Hoge Raad op 22 december 2015 al over het bestaan van een recht op verhoorbijstand en wel vanaf 1 maart 2016.⁹ Ondertussen is gedurende dit onderzoek de wet ter implementatie van de Richtlijn in werking getreden. Het recht op verhoorbijstand is nu niet meer gebaseerd op een uitspraak van de Hoge Raad, maar ook bij wet een feit geworden. Nu verhoorbijstand in de wet is verankerd is de discussie, aldus advocaat-generaal Spronken, verschoven naar de bevoegdheden van de raadsman tijdens het politieverhoor.¹⁰

1.2 Probleemstelling

In 2016 hebben met betrekking tot de implementatie van de Richtlijn in Nederland belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden. Ondanks moties, Kamervragen en een kort geding is het wetsvoorstel ter implementatie van de Richtlijn door de Eerste Kamer vlak voor de deadline van 27 november 2016 aangenomen en op 1 maart 2017 in werking getreden.¹¹ Tegen de achtergrond van deze discussies is het interessant om na te gaan of de huidige regelgeving conform de Richtlijn is. De probleemstelling van mijn onderzoek luidt dan ook:

Is de Nederlandse wet en de bijbehorende regelgeving inzake de rol van de raadsman bij het recht op bijstand tijdens politieverhoor conform de Europese Richtlijn 2013/48/EU en de laatste jurisprudentie van het EHRM?

---

⁶ Mols, NBSTRAF 2016/22.

⁷ EHRM 8 februari 1996, 18731/91 (*Murray/Verenigd Koninkrijk*), r.o. 66.

⁸ PB. 2013, L 294/1.

⁹ HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608.

¹⁰ Spronken, NJB 2016/552, p. 729.

¹¹ *Sib.* 2017, 66.

1.3 Opbouw van de scriptie

In mijn onderzoek liep ik tegen een aantal vraagpunten aan, zoals vanaf welk moment heeft een verdachte recht op rechtsbijstand? En heeft iedere verdachte recht op verhoorbijstand, of zijn dat enkel aangehouden en opgehouden verdachten of verdachten van bepaalde strafbare feiten? Wie verleent deze verhoorbijstand, moet dat altijd een advocaat zijn of zou dat ook een juridisch medewerker, ook wel paralegal genoemd, kunnen zijn? Immers, de kosten die gemoeid gaan met het verlenen van verhoorbijstand door een advocaat zijn vele malen hoger dan wanneer deze bijstand wordt verleend door een juridisch medewerker. Inmiddels is wel duidelijk dat een verdachte recht heeft op zowel consultatiebijstand als verhoorbijstand, maar welke regels gelden er nu eigenlijk voor het verlenen van verhoorbijstand? En wat is het processuele gevolg indien de verdachte verhoorbijstand wordt onthouden? Aan de hand van deze vraagpunten kwam ik tot de volgende selectie van onderwerpen, op basis waarvan ik mijn rechtsvergelijkende onderzoek vorm heb gegeven, te weten; de verdachte, moment van toegang, wijze van toegang, rechtsbijstandverlener, regels verhoorbijstand en de rechtsgevolgen. De scheiding in onderwerpen was ook noodzakelijk om een goede vergelijking en toetsing mogelijk te maken, omdat de literatuur, de regelgeving en de jurisprudentie tekstueel telkens op andere wijze is opgebouwd.

De onderwerpen heb ik door middel van een literatuur- en jurisprudentieonderzoek en een rechtsvergelijking onderzocht. De voorwaarden van de gesubsidieerde verhoorbijstand en de piketregeling geregeld buiten het Wetboek van Strafvordering betrek ik, ondanks het belang met betrekking tot de beschikbaarheid van raadsman en daarmee de effectiviteit van verhoorbijstand, niet in mijn onderzoek. Het onderzoek is afgerond op 27 maart 2017. Ontwikkelingen na deze datum zijn niet meer betrokken in deze scriptie. In hoofdstuk 2 omschrijf ik het Europese kader. Wat is op Europees niveau in de Richtlijn vastgelegd omtrent de geselecteerde onderwerpen inzake de rol van de raadsman bij het verhoor? Als een rode draad zal jurisprudentie van het EHRM over deze onderwerpen toegelicht worden. Over een aantal onderwerpen bepaalt de jurisprudentie van het EHRM meer ten aanzien van de rol van de raadsman bij verhoor dan in de Richtlijn is vastgelegd. Daarna beschrijf ik in hoofdstuk 3 de Nederlandse situatie omtrent verhoorbijstand voordat de implementatie van de Richtlijn was voltooid. Er kan dan gelezen worden welke aanpassingen in de Nederlandse wetgeving noodzakelijk zijn geweest. Ik beschrijf stukken welke de ketenpartners in het strafprocesrecht zoals; het Openbaar Ministerie en de advocatuur, hebben opgesteld over de rol van de raadsman en de discussie welke voorafging aan de nieuwe wet. In paragraaf 3.4 beschrijf ik de nieuwe wet ter implementatie van de Richtlijn. In hoofdstuk 4 onderzoek ik hoe buurlanden België en Engeland & Wales de verhoorbijstand hebben geregeld. Deze landen deelde de kritische positie van Nederland over het terugbrengen van de Richtlijn tot datgene wat volgde uit de rechtspraak van het EHRM.¹² Heeft de Nederlandse wetgever misschien iets verzuimd in de wet ter implementatie van de

---

¹² Algra e.a. 2012, p. 15.

Richtlijn? Ik zal in hoofdstuk 5 een toetsing maken voor wat betreft de geselecteerde onderwerpen. In deze toetsing beoordeel ik of de onderwerpen in de Nederlandse wet voldoen aan hetgeen geïmplementeerd moest worden volgens de Richtlijn en of er stringentere voorwaarden zijn gesteld in jurisprudentie van het EHRM waarmee Nederland rekening zou moeten houden. Ten slotte kan ik in hoofdstuk 6 op basis van de toetsing een antwoord geven op de vraag of de Nederlandse wet voldoet, voor wat betreft de door mij geselecteerde onderwerpen over de rol van de raadsman bij recht op verhoorbijstand tijdens politieverhoor, aan de Europese Richtlijn 2013/48/EU en de laatste jurisprudentie van het EHRM en door middel van de rechtsvergelijking aanbevelingen doen.

2 Europese kader

Het EVRM is een belangrijk verdrag over de rechten voor verdachten in strafprocedures in de Europese Unie.¹³ Na de integratie van de lidstaten in Europa en het afsluiten van het EVRM staan de wetten van de lidstaten meer bij elkaar in de belangstelling omdat nauwe samenwerking in strafrechtspleging, wederzijds vertrouwen in elkaars rechtspleging vereisen.¹⁴ Het EHRM heeft sinds het verdrag de positie van verdachten op allerlei wijzen versterkt door onder meer uit te spreken dat; een voorgeleiding snel dient plaats te vinden,¹⁵ de waarde van bewijs van verklaringen van anonieme getuigen beperkt dient te zijn,¹⁶ bijstand van een tolk kosteloos moet zijn,¹⁷ rechtsbijstand ook van toepassing is in het vooronderzoek¹⁸ en dat in bepaalde omstandigheden recht is op verhoorbijstand.¹⁹ Door arresten van het EHRM wordt de reikwijdte van artikel 6 EVRM steeds verder uitgekristalliseerd. Jurisprudentie van het EHRM wordt in de lidstaten soms verankerd in nationale wetgeving, maar een verplichting hiertoe bestaat niet. De jurisprudentie van het EHRM levert veelal casuïstische verduidelijking op. Lidstaten dienen er rekening mee te houden dat buiten de nationale rechtsmiddelen, er ook een rechtsgang bij het EHRM mogelijk is. De Europese Unie kan regelgeving in een richtlijn opstellen en daarmee wordt implementatie van regels in nationale wetgeving van deelnemende lidstaten verplicht. Op deze wijze kan de Europese Unie verschillen in wetgeving tussen lidstaten verkleinen of wetgeving in lidstaten verbeteren. Vanzelfsprekend houdt de Europese Unie bij het opstellen van een richtlijn rekening met de rechtspraak van het EHRM. Het voldoen aan een richtlijn sluit echter een veroordeling van het EHRM niet uit.

Artikel 6 lid 3 onderdeel c EVRM beschrijft dat een ieder waartegen vervolging is ingesteld recht heeft op bijstand van een raadsman. Het begrip “recht op bijstand” is een ruim begrip gebleken. Vanaf 2008 spreekt het EHRM zich herhaaldelijk uit dat in bepaalde omstandigheden verhoorbijstand dient te worden toegestaan.²⁰ De verhoorbijstand is in Richtlijn 2013/48/EU geregeld en is ondertussen verankerd in de nationale wetgeving van alle lidstaten. In de volgende paragraaf beschrijf ik de totstandkoming van de Richtlijn en daarna beschrijf ik in subparagrafen de geselecteerde onderwerpen in de Richtlijn en de relevante jurisprudentie van het EHRM.

2.1 De totstandkoming van Richtlijn 2013/48/EU

In het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, hierna VWEU is vastgelegd dat de Europese Unie ter bevordering van de wederzijdse erkenning van vonnissen en rechterlijke

---

¹³ Aldus ook Spronken e.a. 2009, p. 9 & 15.

¹⁴ Zie ook Borgers e.a. 2008, p. 298.

¹⁵ EHRM 29 november 1988, 11209/84, 11234/84, 11266/84, 11386/85 (*Brogan e.a./Verenigd Koninkrijk*).

¹⁶ EHRM 20 november 1989, 11454/85 (*Kostovski/Nederland*); EHRM 26 maart 1996, 20524/92 (*Doorson/Nederland*); EHRM 23 april 1997, 21363/93, 21364/93, 21427/93, 22056/93 (*Van Mechelen e.a./Nederland*).

¹⁷ EHRM 28 november 1978, 6210/73, 6877/75, 7132/75 (*Luedicke e.a./Bondsrepubliek Duitsland*); EHRM 19 december 1989, 9783/82 (*Kamasinski/Oostenrijk*).

¹⁸ EHRM 30 september 1985, 9300/81 (*Can/Oostenrijk*).

¹⁹ EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*).

²⁰ EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*).

beslissingen minimum voorwaarden kan vaststellen voor de rechten van personen in strafvordering.²¹ De minimum voorwaarden zijn vastgelegd in een resolutie van de Raad op 30 november 2009 over een Routekaart ter versterking van de procedurele rechten van verdachten in strafprocedures, welke is bijgevoegd bij het Stockholm programma dat door de Raad op 10 en 11 december 2010 is aangenomen.²² Deze routekaart bestaat uit een zestal maatregelen; A tot en met F.²³ Het recht op toegang tot een raadsman is onderdeel van maatregel C, dat ziet op juridisch advies en rechtsbijstand.²⁴ De Richtlijn betreffende de toegang tot een raadsman is een richtlijn die maar moeilijk tot stand kwam. De Europese Commissie stelde een eerste concept richtlijn voor op 8 juni 2011.²⁵ De Nederlandse regering heeft zich ten aanzien van de concept richtlijn op het standpunt gesteld dat het concept op een aantal onderwerpen verder ging dan waartoe het EVRM de lidstaten verplicht. Nederland voorzag risico's voor de uitvoerbaarheid en totale substantiële kosten.²⁶ De inzet van Nederland in de onderhandelingen was om de reikwijdte van het voorstel terug te brengen tot datgene wat volgt uit de rechtspraak van het EHRM. Nederland was deze mening onder meer toegedaan over het feit dat een vaste bewijsuitsluitingsregel verder zou gaan dan door het EHRM wordt gehanteerd en dat zij het onwenselijk vindt dat voor één enkel soort vormverzuim een verplichting van wettelijke bewijsuitsluiting zou worden geïntroduceerd.²⁷ Ten tweede was Nederland deze mening toegedaan ter zake van het onderscheid in de reikwijdte van het recht op toegang tot een raadsman voor wat betreft lichtere strafbare feiten. Nederland meende dat uit de jurisprudentie van het EHRM geen recht op verhoorbijstand volgt voor verdachten van lichtere strafbare feiten waarvoor een gevangenisstraf niet kan of in de praktijk niet wordt opgelegd.²⁸

2.2 Verhoorbijstand in de Richtlijn en het EHRM

In de Richtlijn wordt rechtsbijstand aangeduid als het recht op toegang tot een raadsman ('right to access to a lawyer'). Verhoorbijstand, maar ook consultatiebijstand maken onderdeel uit van rechtsbijstand, waarbij rechtsbijstand de gehele organisatie van de verdediging omvat. Hierna zal ik de onderwerpen verdachte, moment van toegang tot een raadsman, wijze van toegang tot een raadsman, de rechtsbijstandverlener, de regels gedurende verhoorbijstand en de rechtsgevolgen de revue laten passeren. Daarbij zal ik eerst waar relevant, de concept richtlijn beschrijven, daarna jurisprudentie van het EHRM aanhalen en ten slotte aangeven hoe in de Richtlijn uiteindelijk aan dat onderwerp vorm is gegeven.

---

²¹ Cape e.a. 2010, p. 13; art. 82 lid 2 VWEU.

²² COM(2011) 326.

²³ Resolutie van de Raad 30 november 2009, C 295/01 bijlage.

²⁴ Richtlijn 2013/48/EU, overweging 9.

²⁵ COM(2011) 326.

²⁶ *Kamerstukken I* 2011/12, 33 048, EL.

²⁷ *Kamerstukken I* 2011/12, 33 048, EL, p. 5.

²⁸ Zie ook Algra e.a. 2012, p. 16.

2.2.1 Verdachte

In de concept richtlijn was bepaald dat een verdachte toegang tot een raadsman zou hebben vanaf het moment dat hij ervan in kennis werd gesteld dat hij werd verdacht van het begaan van een strafbaar feit. Een voorwaarde voor wat betreft het soort delict of het soort straf werd in de concept richtlijn niet gesteld. Een recht op toegang zou volgens de rechtspraak van het EHRM pas gelden voor feiten waar vrijheidsbeneming mogelijk is, hetgeen bij een staande houding niet van toepassing is. In de zaak Benham-Verenigd Koninkrijk en Mikhaylova-Rusland heeft het EHRM geoordeeld dat waar vrijheidsberoving in het geding is, de belangen van de gerechtigdheid in beginsel oproepen tot rechtsbijstand.²⁹ In de Richtlijn is uiteindelijk de voorwaarde opgenomen, want het artikel is komen te luiden dat zij van toepassing is op verdachten die worden verdacht van een strafbaar feit waarvoor een vrijheidsstraf kan worden opgelegd, ongeacht of hen op dat moment de vrijheid is benomen.³⁰

2.2.2 Moment van toegang

In het strafproces zijn meerdere momenten aan te wijzen waarop voor het eerst toegang tot een raadsman mogelijk zou kunnen zijn. Regels omtrent het moment van recht op toegang tot een raadsman zijn noodzakelijk, zodat de toegang niet is uit te stellen door bijvoorbeeld langer te wachten met een formeel moment zoals dat van de aanhouding. Het kan ook noodzakelijk zijn om van het moment van toegang af te wijken. Wat heeft het EHRM over het moment van toegang tot de raadsman geoordeeld en hoe luidt de Richtlijn over het moment van toegang?

In 2009 oordeelde het EHRM dat "...as a rule, a suspect should be granted access to legal assistance from the moment he is taken into police custody or pre-trial detention."³¹ Twee dagen na publicatie van de Richtlijn, bevestigde het EHRM in het arrest Navone-Monaco dat gedetineerden recht hebben op bijstand van een raadsman tijdens de verhoren en wel vanaf het allereerste verhoor.³² Over het moment van toegang tot een raadsman heeft de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens zich in 1984 ook uitgelaten. De Commissie sprak in de zaak Can-Oostenrijk uit dat een verdachte recht heeft op vrij overleg met zijn raadsman, dat hij zich kan laten bijstaan door een raadsman en dat dit recht voor de gehele procedure inclusief vooronderzoek geldt.³³ In 1993 herhaalde het EHRM dit in het Imbrioscia-Zwitserland arrest.³⁴ Het EHRM oordeelde toen over situaties waarbij het moment van aanhouden werd uitgesteld. Het EHRM besloot in het arrest Afanasyev-Oekraïne in 2012 dat ook verdachten die niet zijn aangehouden recht kunnen hebben op rechtsbijstand voorafgaand aan en tijdens het verhoor.³⁵ De klager in die zaak was verhoord door de politie, vóórdat hij formeel werd aangehouden. Getuigen hadden eerder op die dag verklaard waardoor er reeds een sterke verdenking jegens klager was ontstaan. Het EHRM stelde daarom vast dat verzoeker tijdens zijn

---

²⁹ EHRM 10 juni 1996, 19380/92 (*Benham/Verenigd Koninkrijk*), r.o. 59; EHRM 2 mei 2016, 46998/08 (*Mikhaylova/Rusland*), r.o. 82.

³⁰ Art. 2 lid 1 Richtlijn 2013/48/EU.

³¹ EHRM 13 oktober 2009, 7377/03 (*Dayanan/Turkije*), r.o. 31.

³² EHRM 24 januari 2014, 62880/11, 62892/11, 62899/11 (*Navone e.a./Monaco*), r.o. 77.

³³ ECRM 12 juli 1984, 9300/81 (*Can/Oostenrijk*), r.o. 47.

³⁴ EHRM 24 november 1993, 13972/88 (*Imbrioscia/Zwitserland*), r.o. 38.

³⁵ EHRM 15 november 2012, 48075/06 (*Afanasyev/Oekraïne*), r.o. 58.

verhoor als verdachte werd behandeld en daarom recht had op bijstand van een raadsman voorafgaand aan het eerste verhoor. In 1996 werd in de zaak Murray-Verenigd Koninkrijk door het EHRM uitgesproken dat een verdachte recht heeft op toegang tot een raadsman wanneer hij voor de keuze wordt gesteld te spreken of te zwijgen. In de eerste fase van de politieondervraging wordt een verdachte geconfronteerd met een fundamenteel dilemma met betrekking tot zijn verdediging. Het al dan niet gebruik maken van bijvoorbeeld het zwijgrecht kan de verdediging onherstelbaar benadelen.³⁶ Het zwijgrecht en ook het recht om zichzelf niet te hoeven incrimineren vloeit voort uit artikel 6 EVRM, maar is niet expliciet beschreven.

De Richtlijn bepaalt in artikel 3 lid 2 dat een verdachte toegang heeft tot een raadsman zonder onnodig uitstel of in ieder geval; alvorens het verhoor, wanneer bepaalde onderzoekshandelingen worden verricht, direct na de vrijheidsbeneming of indien een verdachte voor de rechtbank is opgeroepen. Het moment van het recht op toegang tot een raadsman is in de Richtlijn afhankelijk gesteld van meer momenten dan enkel de aanhouding. Lid 6 bepaalt dat tijdelijk hiervan afgeweken kan worden gedurende het voorbereidend onderzoek; indien er sprake is van dringende noodzaak om ernstige negatieve gevolgen voor het leven, de vrijheid of de fysieke integriteit van een persoon of indien onmiddellijk optreden door de onderzoeksautoriteiten noodzakelijk is om te voorkomen dat de strafprocedure substantiële schade wordt toegebracht. Artikel 8 Richtlijn bepaalt nog dat afwijken enkel mogelijk is; wanneer het een evenredig karakter heeft, dit niet verder gaat dan noodzakelijk en nogmaals wanneer dit slechts voor een beperkte duur wordt toegepast. Enkel de ernst of de soort van het vermeende strafbare feit is onvoldoende om af te wijken van de verhoorbijstand. De procedure dienst als geheel te voldoen aan de globale regels van een eerlijk proces. Tijdelijk afwijken dient gemotiveerd te worden en getoetst te kunnen worden door een rechterlijke instantie.

2.2.3 Wijze van toegang

Toegang tot een raadsman is naast een bezoek ook schriftelijk, telefonisch of per videoverbinding mogelijk. Voorafgaand aan de totstandkoming van de Richtlijn is de wijze van toegang bij het EHRM aan de orde geweest. Het EHRM oordeelde in het Sebalj-Kroatië arrest van 2011 dat een schending van artikel 6 EVRM werd aangemerkt ten aanzien van een verklaring welke is afgenomen waarbij de raadsman in het bijzonder niet fysiek aanwezig was.³⁷ In deze zaak ondertekende Sebalj een bekentenis op grond waarvan hij werd veroordeeld tot drie jaar cel. Het EHRM benadrukte in dit arrest dat het aan de lidstaten is nadere invulling te geven aan het recht op rechtsbijstand.³⁸ In de Richtlijn is in artikel 3 lid 3 onder a bepaald dat verdachten het recht hebben de raadsman onder vier ogen te ontmoeten en met hem te communiceren. In overweging 23 van de Richtlijn wordt videoconferentie niet uitgesloten, mits de essentie van het recht blijft bestaan.

---

³⁶ EHRM 8 februari 1996, 18731/91 (*Murray/Verenigd Koninkrijk*), r.o. 66.

³⁷ EHRM 28 juni 2011, 4429/09 (*Sebalj/Kroatië*), r.o. 265.

³⁸ Zie ook Rb Arnhem 11 augustus 2011, ECLI:NL:RBARN:2011:BR4802.

2.2.4 Rechtsbijstandverlener

Het leveren van verhoorbijstand is een tijdrovende en daardoor kostbare kwestie. Zou het de raadsman zijn toegestaan een medewerker-niet-advocaat, hierna paralegal, te sturen? Uit de totstandkomingsgeschiedenis van het EVRM komt naar voren dat zolang de geboden rechtsbijstand feitelijk effectief is, “professional qualifications” niet worden vereist.³⁹ Wat oordeelde het EHRM over rechtsbijstand van niet-advocaten? Het EHRM oordeelde niet over wie de rechtsbijstand moet verlenen. Wel oordeelde het EHRM dat rechtsbijstand effectief moet zijn en wat rechtsbijstand dan effectief maakt. Het EHRM oordeelde in de zaak *Dayanan-Turkije* over “the effectiveness of counsel’s assistance” in de eerste fase van het proces het volgende: “... Indeed, the fairness of proceedings requires that an accused be able to obtain the whole range of services specifically associated with legal assistance. In this regard, counsel has to be able to secure without restriction the fundamental aspects of that person’s defence: discussion of the case, organisation of the defence, collection of evidence favourable to the accused, preparation for questioning, support of an accused in distress and checking of the conditions of detention.”⁴⁰ De vraag kan dan worden gesteld in hoeverre een paralegal de zaak kan bespreken, de verdediging kan organiseren, ontlastend bewijs kan vergaren, het verhoor kan voorbereiden, bijstand kan verlenen aan een ontredderde verdachte en controle op detentieomstandigheden kan voeren. De volgende vraag is dan of deze vragen van toepassing zijn op een paralegal werkzaam onder de supervisie van een raadsman of dat deze vraag alleen van toepassing is op de zelfstandig werkende paralegal. In de zaak *Dvorski-Kroatië* herhaalde het EHRM de zinsnede “to obtain the whole range of services associated with legal assistance” uit het *Dayanan-Turkije* arrest.⁴¹ Het verdient hier opmerking dat het in de zaak *Dvorski-Kroatië* ging over een gekozen raadsman. De vraag kan worden gesteld of een paralegal volgens het EHRM bevoegd is, nu paralegals niet voldoende in staat zijn om daadwerkelijk “the whole range of service” aan de verdachte te bieden.⁴² Met het toestaan van een paralegal zou een lidstaat een gebrek in de toegang tot een advocaat bij het EHRM kunnen riskeren.⁴³ In artikel 3 Richtlijn wordt het recht op toegang tot een advocaat beschreven, maar overweging 15 van de Richtlijn geeft aan dat onder een advocaat wordt verstaan: “een ieder die overeenkomstig het nationale recht, daaronder begrepen op grond van een door een bevoegde instantie verleende machtiging, gekwalificeerd en bevoegd is om verdachten juridisch advies en juridische bijstand te verlenen.” De Richtlijn laat de nadere invulling over aan de nationale wetgeving van de lidstaten.

2.2.5 Regels verhoorbijstand

Nu de raadsman tot het verhoor is toegelaten is de vraag wat de raadsman tijdens het verhoor precies is toegestaan. Het EHRM heeft zich voorafgaand aan de Richtlijn uitgelaten over wat onvoldoende is

---

³⁹ Zie ook Brouwer 2017, p. 9.

⁴⁰ EHRM 13 oktober 2009, 7377/03 (*Dayanan/Turkije*), r.o. 32.

⁴¹ EHRM, 20 oktober 2015, 25703/11 (*Dvorski/Kroatië*), r.o. 78 & 108.

⁴² Zie ook Brouwer 2017, p. 17.

⁴³ Zie ook Brouwer 2017, p. 23.

inzake de rol van de raadsman en daarmee ook over verhoorbijstand. Daarmee heeft het EHRM zich inhoudelijk niet uitgelaten over regels gedurende verhoorbijstand, maar wel randvoorwaarden gesteld waaraan moet worden voldaan wil er sprake zijn van een effectieve en praktische rechtsbijstand. Het EHRM overwoog in het *Salduz-Turkije* arrest dat de rechten praktisch en effectief moeten zijn en herhaalde hiertoe een stuk uit het *Imbrioscia-Zwitserland* arrest: “Article 6 § 3 (c) does not specify the manner of exercising this right. It thus leaves to the Contracting States the choice of the means of ensuring that it is secured in their judicial systems, the Court's task being only to ascertain whether the method they have chosen is consistent with the requirements of a fair trial. In this respect, it must be remembered that the Convention is designed to ‘guarantee not rights that are theoretical or illusory but rights that are practical and effective’ and that assigning counsel does not in itself ensure the effectiveness of the assistance he may afford an accused.”⁴⁴ In de zaak *Gabrielyan-Armenië* uit 2012, oordeelde het EHRM: “the mere presence of a lawyer is not sufficient to satisfy the requirements of Article 6 § 3 (c)”.⁴⁵ In de zaak *Aras-Turkije* uit 2014, na de totstandkoming van de Richtlijn, was volgens het EHRM sprake van een verklaring van de verdachte bij een onderzoeksrechter, waarbij de raadsman slechts aanwezig mocht zijn.⁴⁶ Het EHRM oordeelde in deze zaak dat de toegang tot een raadsman was beperkt, omdat overeenkomstig het arrest *Gabrielyan-Armenië*, slechts de aanwezigheid van de raadsman, zonder enige mogelijkheid tot interventie, onvoldoende was volgens het verdrag.

Artikel 3 lid 3 onderdeel b Richtlijn verplicht de lidstaten er voor te zorgen dat verdachten het recht hebben dat hun advocaat bij het verhoor aanwezig is en daaraan kan deelnemen. Hoe aan die aanwezigheid en deelname invulling wordt gegeven is, met uitzondering van hetgeen genoemd in overweging 25, in artikel 3 niet nader gespecificeerd, maar wordt overgelaten aan het nationale recht,⁴⁷ zolang deze nationale regeling de praktische en effectieve uitoefening van het recht niet in de weg staat. Overweging 25 voegt toe dat de raadsman tijdens een verhoor vragen kan stellen, verduidelijking kan vragen en verklaringen mag afleggen. Nu deze overweging niet is vastgelegd in een artikel heeft dit wel juridische betekenis, maar geen rechtstreekse werking.

2.2.6 Rechtsgevolgen

Wat zijn de rechtsgevolgen indien het recht op verhoorbijstand is geschonden? Het zou de rechtszekerheid ten goede komen als hier duidelijkheid over is. In de concept richtlijn werd in artikel 13 nog een rechtsgevolg en een rechtsmiddel geboden bij een gebrek in de toegang tot een advocaat. Het rechtsgevolg was in het concept duidelijk; “verklaringen die de verdachte aflegt [...] met schending van zijn recht op een advocaat kan in geen enkel stadium van de procedure als bewijs tegen hem worden gebruikt.”⁴⁸ Het EHRM concludeerde in het *Salduz-Turkije* arrest van 2008 dat er sprake

---

⁴⁴ EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*), r.o. 51; EHRM 24 november 1993, 13972/88 (*Imbrioscia/Zwitserland*), r.o. 38.

⁴⁵ EHRM 10 april 2012, 8088/05 (*Gabrielyan/Armenië*), r.o. 66.

⁴⁶ EHRM 18 november 2014, 15065/07 (*Aras/Turkije*), r.o. 39-42.

⁴⁷ Zie ook *Algra e.a.* 2012, p. 16.

⁴⁸ Art. 13 lid 3 COM (2011) 326; Bockstaele & Ponsaers (red.) 2015, p. 50.

was van schending van artikel 6 lid 3 onderdeel c EVRM, waarbij het EHRM oordeelde dat: “the absence of a lawyer while in police custody had irretrievably affected his defence rights.”⁴⁹

Meer recentelijk is na de publicatie van de Richtlijn in Straatsburg echter een andere wind gaan waaien. Het EHRM heeft op 13 september 2016 in zijn algemeenheid gezegd dat het uitstellen van contact met de raadsman zonder dwingende redenen niet noodzakelijkerwijs een schending van artikel 6 EVRM hoeft te betekenen.⁵⁰ Spronken merkte hierover op dat de bright-line rule uit de Salduz jurisprudentie is verlaten.⁵¹ Spronken doelt hiermee op de tot dan toe veronderstelde duidelijke regel van bewijsuitsluiting bij schending van artikel 6 EVRM welke in het verleden slechts weinig ruimte liet voor andere interpretatie.

Artikel 12 lid 1 Richtlijn met de titel “Rechtsmiddelen” bepaalt alleen nog dat er recht is op een voorziening in rechte voor de gevallen waarin de rechten van verdachten op grond van deze Richtlijn zijn geschonden. In overweging 50 van de Richtlijn staat wel te lezen dat rechten in principe onherstelbaar zijn geschonden als belastende verklaringen buiten aanwezigheid van een raadsman, worden gebruikt als bewijs. Overweging 50 impliceert daarmee bewijsuitsluiting, maar echte rechtszekerheid over het rechtsgevolg levert artikel 12 Richtlijn niet op.

2.3 Conclusie

Artikel 6 lid 3 onderdeel c EVRM beschrijft dat iedere verdachte recht heeft op bijstand. De invulling van de bijstand werd per lidstaat verschillend geïnterpreteerd. Wederzijds vertrouwen van de lidstaten in elkaars rechtspleging werden steeds belangrijker in de Europese Unie en daartoe werd gelijkkluidende minimum regelgeving eveneens belangrijk, ook voor wat betreft de toegang tot een raadsman en zijn rol bij verhoor. Richtlijn 2013/48/EU geeft deze minimale voorschriften, rekening houdend met het EVRM en de jurisprudentie van het EHRM.

Verhoorbijstand is volgens de Richtlijn voor verdachten van een strafbaar feit waartoe een vrijheidsstraf kan worden opgelegd. Het moment van toegang dient zonder onnodig uitstel plaats te vinden en er dient een ontmoeting te zijn onder vier ogen. Voor wat betreft het moment van toegang zijn er een paar uitzonderingsgevallen welke het moment van toegang kunnen doen uitstellen. Wat de raadsman gedurende het verhoor is toegestaan staat niet in een artikel van de Richtlijn nader gespecificeerd, maar wordt wel in een overweging in de preambule van de Richtlijn genoemd. Het EHRM heeft zich uitgelaten over de rol van de raadsman en deze jurisprudentie kan worden gezien als randvoorwaarden. De Richtlijn voldoet aan deze randvoorwaarden.

Wanneer de minimale voorschriften uit de Richtlijn geschonden zijn, is het uitsluiten van bewijs volgens de Richtlijn geen voorschrift, dit in tegenstelling tot de concept richtlijn. De lidstaten maken hiertoe binnen de minimum voorwaarden en rekening houdend met jurisprudentie van het EHRM, zelf een keuze. Tot 13 september 2016 was bewijsuitsluiting bij schending van artikel 6

---

⁴⁹ EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*), r.o. 62.

⁵⁰ EHRM 13 september 2016, 50541/08, 50571/08, 50573/08 (*Ibrahim e.a./Verenigd Koninkrijk*), r.o. 274.

⁵¹ Spronken, NJB 2016/1752, p. 2429.

duidelijk, totdat het EHRM inzake Ibrahim-Verenigd Koninkrijk oordeelde dat ondanks het ontbreken van dwingende redenen een proces als geheel toch een fair trial betrof en dat daardoor bewijsuitsluiting toch niet noodzakelijk was. Hoe het EHRM in de toekomst oordeelt over de andere minimale eisen overeengekomen in de Richtlijn voor wat betreft verhoorbijstand via een videoconferentie, eventueel door een paralegal is de vraag.

3 Nederlandse situatie

Het huidige Wetboek van Strafvordering is in 1926 ingevoerd en bevat grote delen van het wetboek uit 1838. In de loop der jaren zijn bepalingen geschrapt en tussengevoegd, waardoor het wetboek een lappendeken is geworden. De Richtlijn is ondertussen geïmplementeerd, zodat daarmee opnieuw een lapje geplakt is op het Wetboek van Strafvordering. Het wetsvoorstel voor de implementatie van de Richtlijn is in de Tweede Kamer op 25 mei 2016 en in de Eerste Kamer op 15 november 2016 aangenomen en op 8 december 2016 gepubliceerd in het Staatsblad.⁵² De wet is op 1 maart 2017 in werking getreden.⁵³

In dit hoofdstuk zal ik uiteen zetten hoe de Nederlandse wetgeving en de lagere regelgeving over de verdachte en zijn recht op rechtsbijstand luidde voordat het wetsvoorstel tot implementatie van de Richtlijn door de Kamers werd aangenomen, op welke wijze er door de Hoge Raad sinds 2014 een kentering mogelijk is gemaakt met betrekking tot verhoorbijstand, hoe de ketenpartners in het strafprocesrecht stukken zijn gaan opstellen over de rol van de raadsman tijdens verhoorbijstand en hoe de discussie zelfs meermaals tot een kort geding heeft geleid. In paragraaf 3.3 beschrijf ik de nieuwe wet ter implementatie van de Richtlijn.

3.1 Nederlandse regelgeving en jurisprudentie

Ter zake de verdachte en rechtsbijstand was het volgende gecodificeerd in het Wetboek van Strafvordering voordat de wet ter implementatie op 1 maart 2017 in werking trad: Artikel 27 lid 1 Sv eist een redelijk vermoeden van schuld uit feiten en omstandigheden om iemand aan te merken als verdachte. Artikel 27c lid 2 en 3 Sv bepaalt dat de verdachte wordt medegedeeld, dat hij recht op rechtsbijstand heeft alvorens zijn eerste verhoor. Artikel 28 lid 1 en 2 Sv verschaft het recht dat de verdachte zich kon laten bijstaan door één of meer raadsliden en zich er telkens, wanneer de verdachte dit verzocht, zoveel mogelijk, mee in verbinding kan stellen.

Er stond echter niet expliciet in de wet dat de raadsman het verhoor mocht bijwonen en dus ook niet wat de raadsman tijdens het verhoor was toegestaan. De wet in Nederland voldeed niet aan de vereisten in Richtlijn 2013/48/EU en moest worden aangepast. Discussie over verhoorbijstand bestond al lang in Nederland. In 1983 boog de Hoge Raad zich over de kwestie.⁵⁴ De Hoge Raad oordeelde toen dat uit de wet niet kon worden afgeleid dat een raadsman het politieke verhoor mocht bijwonen. De minister beloofde, ondanks de uitspraak van de Hoge Raad, een onderzoek aan de Tweede Kamer. Onder leiding van professor Fijnaut ging een onderzoek van het WODC van start. Fijnaut publiceerde zijn bevindingen in 1987 en concludeerde dat er “onvoldoende steekhoudende argumenten zijn om de verdachte nog langer het recht op aanwezigheid van zijn raadsman bij het politieverhoor te

---

⁵² *Handelingen I* 2015/16, 7; *Stb.* 2016, 475.

⁵³ *Stb.* 2017, 66.

⁵⁴ HR 22 november 1983, ECLI:NL:HR:1983:AC8189.

ontzeggen.”⁵⁵ De minister concludeerde daarna, opmerkelijk genoeg, dat uit het onderzoek van Fijnaut naar voren kwam dat geen positief oordeel ten aanzien van de raadsman bij verhoor is gebleken.⁵⁶

Desondanks werd verhoorbijstand bij wijze van gunst geregeld toegestaan door een aantal bijzondere opsporingsdiensten, waaronder de FIOD. Europese en Nederlandse jurisprudentie, maar ook lagere wetgeving hebben verandering gebracht en er ontstond een recht op verhoorbijstand. Ik beschrijf hierna de uitspraken in subparagrafen van de Hoge Raad over verhoorbijstand van 30 juni 2009, op 1 april 2014 en op 22 december 2015.

3.1.1 Hoge Raad in 2009

In 2009 deed de Hoge Raad in Nederland voor het eerst uitspraak over de interpretatie die gegeven moest worden aan de arresten Panovits en Salduz van het EHRM.⁵⁷ Advocaat–generaal Knigge leidde uit de Salduz zaak af dat onherstelbare schade optrad als de gebruikte verklaring was afgelegd zonder dat de verdachte gebruik kon maken van rechtsbijstand, waarbij hij meende dat het EHRM heeft uitgesproken dat consultatiebijstand voldoende zou moeten zijn. De Hoge Raad oordeelde dat de verdachte het recht op consultatiebijstand kon ontleen aan artikel 6 EVRM, maar dat uit het Salduz arrest volgde dat het recht op verhoorbijstand was voorbehouden voor minderjarige verdachten. Slechts wanneer op dit punt uitdrukkelijk onderbouwd verweer werd gevoerd diende de rechter op grond van artikel 359a Sv na te gaan of en welke consequenties er moesten worden verbonden aan het schenden van dat recht. De Hoge Raad benadrukte dat het de taak was van de wetgever om een regeling op te stellen over rechtsbijstand met betrekking tot het politieverhoor en niet die van de Hoge Raad. Het Engelse Hooggerechtshof oordeelde in 2010 met betrekking tot een Schotse zaak heel anders over het Salduz arrest dan de Hoge Raad in Nederland. Het Engelse Hooggerechtshof leidde uit de Salduz zaak het consultatierecht én de verhoorbijstand af, weliswaar wanneer de verdachte daarom vroeg.⁵⁸

3.1.2 Hoge Raad 1 april 2014

Vijf jaar later werd een Amerikaanse verdachte door de Koninklijke Marechaussee op Schiphol verhoord, waarbij de verdachte een belastende verklaring tegen zichzelf had afgelegd over het feit dat hij zelf een visum uit zijn paspoort verwijderde. Advocaat-generaal Spronken greep het Navone-Monaco arrest aan om haar conclusie in deze zaak kracht bij te zetten. In de conclusie schreef ze dat niet langer kon worden volgehouden dat verhoorbijstand niet kon worden afgeleid uit de uitspraken van het EHRM en dat consultatierecht niet afdoende was om aan de vereisten van het recht op bijstand van een raadsman te voldoen.⁵⁹ De zinsnede uit het arrest Navone-Monaco “(le) droit à l’assistance d’un avocat dès le début de cette mesure, ainsi que **pendant** les interrogatoires”⁶⁰ liet immers weinig

---

⁵⁵ Fijnaut 1987, p. 499.

⁵⁶ *Kamerstukken II* 1987/88, 20 440, 1, p. 3.

⁵⁷ HR 30 juni 2009, ECLI:NL:HR:2009:BH3079.

⁵⁸ The Supreme Court 26 October 2010, [2010] UKSC 43 (*Cadder/UK*).

⁵⁹ HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770, r.o. 2.5.1; Parket bij de HR 26 november 2013, ECLI:NL:PHR:2013:1424, r.o. 45.

⁶⁰ EHRM 24 januari 2014, 62880/11, 62892/11, 62899/11 (*Navone e.a./Monaco*), r.o. 77.

te raden over. Het EHRM stelde in dit arrest vast dat gedetineerden recht hebben op bijstand van een raadsman, vanaf het begin van de hechtenis en tijdens de verhoren.

De Hoge Raad was het met de conclusie van Spronken eens, maar wees er op dat de implementatiedatum van de Richtlijn nog niet was verstreken.⁶¹ De Hoge Raad herhaalde in dit arrest nog eens de zinsnede uit een arrest van 2009: “het opstellen van zo een algemene regeling van de rechtsbijstand met betrekking tot het verhoor van de verdachte door de politie — mede gelet op de beleidsmatige, organisatorische en financiële aspecten — de rechtsvormende taak van de Hoge Raad te buiten gaat.”⁶² De Hoge Raad sloot echter niet uit dat hij bij de beoordeling van toekomstige gevallen, bij het uitblijven van een wettelijke regeling, tot een andere afweging zal komen.⁶³ Daarmee liet de Hoge Raad een kans om de wet- en regelgeving van de terughoudende overheid vooruitstrevend te interpreteren liggen en dit zal ter zake van het onderwerp verhoorbijstand niet de laatste keer zijn.

3.1.3 Hoge Raad 22 december 2015

Tot 22 december 2015 bleef wetgeving uit en de uiterste datum voor implementatie van 27 november 2016, afgesproken in de Richtlijn, naderde. De Hoge Raad was van mening dat de wetgever onvoldoende voortvarend te werk was gegaan en herinnerde in haar arrest van 22 december 2015 aan de oproep in de uitspraak van 1 april 2014.⁶⁴ De Hoge Raad ging zich zorgen maken over een voortvarende strafrechtspleging wanneer eventueel prejudiciële vragen in de toekomst zouden worden gesteld. De Hoge Raad besliste daarom op 22 december 2015, hierna het Decemberarrest, het volgende; een verdachte welke geen gebruik heeft kunnen maken van **verhoorbijstand** kon een beroep doen op een vormverzuim zoals bedoeld in artikel 359a Sv. Zolang de implementatie van de Richtlijn niet was voltooid of de datum van de Richtlijn was verstreken behoorde strafvermindering of een vaststelling van het vormverzuim tot de mogelijkheden.⁶⁵ Ten aanzien van een verklaring van een verdachte die niet is geweest op zijn recht op **consultatiebijstand** oordeelde de Hoge Raad dat dit gebrek een vormverzuim opleverde als bedoeld in artikel 359a Sv, waarbij uitsluiting van het bewijs voor de hand lag.⁶⁶ Deze vorm van verzuim werd ernstiger aangerekend dan het niet honoreren van verhoorbijstand, aldus de Hoge Raad.

De uitspraak roept bij mij vragen op: waarom kiest de Hoge Raad voor een ingangsdatum per 1 maart 2016? In de literatuur werd hierover geschreven dat indien het recht op verhoorbijstand voortvloeit uit het EVRM, het recht dan meteen zou moeten gelden.⁶⁷ Er werd gespeculeerd dat het kennelijk nodig zou zijn geweest om politie en advocatuur in de gelegenheid te stellen maatregelen te treffen.⁶⁸ Nu de Hoge Raad de reden van de datum niet heeft geëxpliciteerd, blijft het gissen. Dan

---

⁶¹ HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770, r.o. 2.5.2.

⁶² HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770, r.o. 2.5.3.

⁶³ HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770, r.o. 2.5.4.

⁶⁴ HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 6.2.

⁶⁵ HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 6.4.1.

⁶⁶ HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 6.4.2; HR 30 juni 2009, ECLI:NL:HR:2009:BH3079, r.o. 2.7.2.

⁶⁷ Zie ook Klip, NJ 2016/52.

⁶⁸ Zie ook Mols, NBSTRAF 2016/22.

vraag ik mij nog af waarom de Hoge Raad in het Decemberarrest een andere consequentie verbindt aan een gebrek in verhoorbijstand dan aan een gebrek in consultatiebijstand? Waarom wordt een verzuim in de consultatiebijstand ernstiger aangerekend? Vanwege de uitspraak van de Hoge Raad op 30 juni 2009 is het recht op consultatiebijstand afgeleid uit het Salduz arrest en diende volgens die uitspraak een gebrek in consultatiebijstand op grond van artikel 359a Sv in de regel te leiden tot uitsluiting van het bewijs. Dan wordt de vraag relevant waarop de verhoorbijstand is gebaseerd. Indien deze is gebaseerd op de Richtlijn dan heeft deze in verband met de implementatiedatum nog geen rechtskracht. De Richtlijn is voor wat betreft het rechtsgevolg “uitsluiten van bewijs” volgens mij überhaupt niet meer relevant nu het uitsluiten van bewijs in die Richtlijn niet geregeld is en ook het EHRM sinds het arrest Ibrahim-Verenigd Koninkrijk geen uitsluiting van bewijs meer vereist. Indien we concluderen dat verhoorbijstand is gebaseerd op de jurisprudentie van het EHRM dan is de implementatiedatum of de datum van 1 maart 2016 helemaal niet relevant. In de literatuur werd er geschreven dat naar aanleiding van het Decemberarrest het recht op verhoorbijstand niet was gevonden, maar was geschapen.⁶⁹

3.2 Rol van de raadsman

Nu de discussie, sinds het Decemberarrest, was verschoven naar de invulling van de verhoorbijstand was nadere regelgeving op dat vlak noodzakelijk. In de paragrafen hierna zal ik in chronologische volgorde uiteenzetten hoe de ketenpartners in het strafprocesrecht; het College van procureurs-generaal, politie, OM, NFI, de Nederlandse Orde van Advocaten en de Nederlandse Vereniging van (Jonge) Strafadvocaten reeds voor de Richtlijn documenten hebben opgesteld over de rol van de raadsman in verband met verhoorbijstand.

3.2.1 Protocol pilot raadsman bij politieverhoor van verdachten

In 2005, dus ruim voor het Salduz arrest, verscheen in Nederland het Evaluatierapport van de Commissie-Posthumus naar aanleiding van het falen van justitie en politie in de Schiedammer Parkmoord,⁷⁰ waarbij iemand werd veroordeeld op basis van zijn eigen valse verklaring.⁷¹ Begin 2006 dienden Tweede Kamerleden Dittrich, Wolfsen en Weekers een motie in voor een experiment met betrekking tot het toelaten van een raadsman bij het politieverhoor in geval van verdenking van een levensdelict.⁷² De minister van Justitie zei toe die motie uit te voeren en er volgde een Programma Versterking Opsporing en Vervolg, opgesteld door politie, OM en NFI.⁷³ Doel van dit programma was het optimaliseren van waarheidsvinding in strafzaken.⁷⁴ In de periode van 1 mei 2008 tot en met 1 mei 2010 liep het experiment 'raadsman bij politieverhoor', waarbij in de regio Amsterdam-Amstelland en Rotterdam-Rijnmond een raadsman bij politieverhoor werd toegestaan ingeval van

---

⁶⁹ Reijntjes, NJ 2016/442.

⁷⁰ HR 15 april 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF5257.

⁷¹ Posthumus 2005.

⁷² *Kamerstukken II 2006/07*, 30 300 VI 138 & 142; *Kamerstukken II 2006/07*, 30 800 VI, 14.

⁷³ Stevens & Verhoeven 2010, p. 10; *Kamerstukken II 2006/07*, 30 800 VI, 30.

⁷⁴ *Kamerstukken II 2006/07*, 30 300 VI, 32, p. 1.

verdenking van een levensdelict.⁷⁵ Het doel van het experiment was de meerwaarde te bekijken van de aanwezigheid van de raadsman; op het bevorderen van de transparantie, verificerbaarheid van het verhoor en het voorkomen van ongeoorloofde pressie.⁷⁶

Bij deze pilot werd een protocol opgesteld, waarin de toelating en de rol van de raadsman stond beschreven. Voor wat betreft de toelating was toentertijd vastgesteld dat indien de raadsman te laat was een leidinggevende besliste of toch met het verhoor kon worden aangevangen en dat de leidinggevende besliste of de raadsman alsnog gedurende het aangevangen verhoor kon worden toegelaten. “Het verhoor werd in principe niet onderbroken voor een vertrouwelijk en ongestoord gesprek tussen verdachte en raadsman.” De rol van de raadsman beperkte zich tot het toezien en opmerkzaam maken wanneer, naar de mening van de raadsman, het pressieverbod werd overtreden. De raadsman mocht het verhoor niet verstoren, moest op enige afstand plaats nemen zodanig dat fysiek, noch oogcontact met de verdachte kon plaatsnemen, mocht geen vragen beantwoorden, en op geen enkele wijze beeld- en geluidsopnamen maken.⁷⁷ Wanneer de raadsman niet aan een verzoek van de verhoorders voldeed om de regels in acht te nemen droegen de verhoorders de raadsman op om de verhoorkamer te verlaten. De advocatuur was verdeeld over deze invulling van het recht op verhoorbijstand. Volgens een deel van de advocatuur was deze invulling in strijd met de vertrouwensrelatie tussen raadsman en cliënt of werd er zelfs een inbreuk op de onafhankelijkheid van de raadsman gemaakt waarbij in een kort geding werd betoogd dat het rechtssysteem geen behoefte zou hebben aan een genuïlkorfde raadsman.⁷⁸ Andere advocaten zagen het protocol als een stap in de goede richting.

3.2.2 Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor

Nadat de pilot raadsman bij politieverhoor in 2008 van start ging volgde het Salduz arrest van het EHRM in 2008. Het Salduz arrest werd in Nederland dus zodanig uitgelegd dat hieruit een recht voortvloeide van consultatiebijstand en een recht op verhoorbijstand voorbehouden voor minderjarigen. Op 16 maart 2010 stelde het College van procureurs-generaal vanwege de Salduz jurisprudentie van het EHRM de Aanwijzing Rechtsbijstand Politieverhoor op.⁷⁹ Deze Aanwijzing was op grond van artikel 130 lid 4 Wet Rechterlijke Organisatie opgesteld om onder meer invulling te geven aan het recht op verhoorbijstand voor minderjarigen. Bij het lezen van deze Aanwijzing moet in gedachte worden gehouden door wie deze was opgesteld. Het College van procureurs-generaal heeft nu eenmaal de bevoegdheid om de Aanwijzing op te stellen en de Aanwijzing was daarmee niet democratisch tot stand gekomen. Het volgende was ten aanzien van verhoorbijstand vastgelegd: De raadsman moest zich terughoudend opstellen in verband met onder meer de voortgang van het

---

⁷⁵ *Kamerstukken II* 2006/07, 30 800 VI, 30, p. 3.

⁷⁶ Zie ook Verhoeven & Stevens 2013, p. 29.

⁷⁷ Stevens & Verhoeven 2010, p. 188.

⁷⁸ Algra e.a. 2012, p. 19; Rb 's-Gravenhage (vzr.) 30 juni 2008, ECLI:RBSGR:2008:BD5726, r.o. 2.2.

⁷⁹ *Stcr.* 2010, 4003.

⁸⁰ Parket bij de HR 30 juni 2009, ECLI:NL:PHR:2009:BH3079, r.o. 8.10.

verhoor. Zijn telefoon moest uit, hij moest op zijn plaats blijven zitten en niet hoorbaar of zichtbaar andere werkzaamheden uitvoeren. De raadsman moest toezien op het achterwege blijven van ongeoorloofde druk en er op toezien dat zijn minderjarige cliënt de vragen begreep en de vastlegging van het verhoor begreep. De raadsman die zich niet aan het voorgaande hield riskeerde verwijdering uit de verhoorruimte. Over een voorgenomen verwijdering diende de politie tevoren telefonisch overleg te voeren met de officier van justitie. Er zijn verschillen en overeenkomsten met het protocol pilot raadsman bij politieverhoor uit 2008. Bevoegdheden over toelating en verwijdering van de raadsman bij het verhoor lagen eerst nog bij de leidinggevende en de verhoorders. Het op enige afstand van de verdachte zitten was in de Aanwijzing niet meer opgenomen, de raadsman hoefde nu nog maar slechts op zijn plaats te blijven, welke plaats dat kennelijk dan ook moge zijn.

Naarmate het feit ernstiger was of de persoon van de verdachte kwetsbaarder was er meer vastgelegd omtrent het recht op bijstand. Over dergelijke differentiatie schreef advocaat-generaal Knigge ook al in zijn conclusie van 2009.⁸⁰ Er zijn in de aanwijzing drie categorieën; A, B en C, waarbij A zaken ernstige feiten betreffen en daardoor de hoogste eisen aan de rechtsbijstand stelden en C zaken minder ernstige feiten betreffen, waarbij lagere eisen aan de rechtsbijstand werden gesteld. De eisen aan de rechtsbijstand varieerden in de wijze van contact met de raadsman en de mogelijkheid van verhoorbijstand.

In 2016 zijn op de Aanwijzing wijzigingen aangebracht in een beleidsbrief. Voordat de beleidsbrief van kracht werd, zijn stukken over de rol van de raadsman door de Nederlandse Orde van Advocaten, hierna NOvA, opgesteld, welke ik vanwege de chronologische volgorde hierna behandel.

3.2.3 Protocol Raadsman bij politieverhoor en Leidraad Politieverhoor

Op 7 maart 2013, voordat de Richtlijn op 22 oktober 2013 was aangenomen, publiceerde de NOvA een protocol Raadsman bij politieverhoor en de adviescommissie van de NOvA een Leidraad Politieverhoor. In het protocol stond in 8 regels met toelichting wat de raadsman was toegestaan om de belangen van zijn cliënt goed te behartigen.⁸¹ De verhorende ambtenaar moest worden gerespecteerd en had de leiding. De raadsman stelde zich terughoudend, maar niet passief op, mocht naast de cliënt zitten, een time out vragen en ingrijpen, opmerkingen maken of verzoeken doen als daar aanleiding voor was. De raadsman zou, volgens de NOvA, ook een voorstel tot het anders formuleren van een vraag aan de ambtenaar moeten kunnen doen of een advies een specifieke vraag niet te beantwoorden aan de cliënt moeten kunnen geven.

De adviescommissie strafrecht van de NOvA ging dieper in op de rol van de raadsman tijdens het verhoor in de “Leidraad Politieverhoor”.⁸² De Leidraad beschreef nog dat de raadsman gedurende het verhoor bevoegd is de verdachte te adviseren, te vragen het verhoor te onderbreken en andere

---

⁸⁰ Parket bij de HR 30 juni 2009, ECLI:NL:PHR:2009:BH3079, r.o. 8.10.

⁸¹ <https://www.nvsa.nl/actueel/142-presbericht-protocol-raadsman-bij-politieverhoor-in-werking> (laatst geraadpleegd op 6 juni 2017).

⁸² <https://www.advocatenorde.nl/11696/20160212111451-Leidraad%20politieverhoor.pdf> (laatst geraadpleegd op 12 mei 2017).

⁸³ *Stcr.* 2016, 8884.

vragen te stellen of opmerkingen te maken. In het protocol van de NOvA wordt dit ook beschreven, zij het slechts in een toelichting op artikel 7. Beide documenten hadden het karakter van een advies. De documenten adviseerden ruimere bevoegdheden voor de raadsman gedurende het verhoor dan het protocol en de Aanwijzing.

3.2.4 Beleidsbrief met Regels inrichting en orde politieverhoor meerderjarige verdachten

Na de adviezen van 7 maart 2013 van de NOvA en haar adviescommissie sprak de Hoge Raad in 2015 zijn Decemberarrest uit. Het College van procureurs-generaal realiseerde zich vanwege het Decemberarrest, dat de Aanwijzing van 16 maart 2010 niet meer voldeed en het College heeft daartoe op 10 februari 2016 aan de hoofden van de OM-onderdelen een brief gestuurd, met als onderwerp; “Beleid OM Raadsman bij verhoor per 1 maart 2016”.⁸³ De brief was voorzien van een bijlage met de titel: “Regels inrichting en orde politieverhoor meerderjarige verdachten per 1 maart 2016.” Het College schreef dat de Aanwijzing Rechtsbijstand politieverhoor van kracht zou blijven, totdat de wettelijke regeling ter zake van de implementatie van de Richtlijn was voltooid. Met deze brief bracht het College wijzigingen aan, voornamelijk ten aanzien van de verhoorbijstand. Het betrof de volgende wijzigingen; de ontboden of aangehouden verdachte uit categorie C werd, indien van toepassing reeds in een ontbiedingsbrief voorafgaand aan het verhoor, gewezen op het recht op verhoorbijstand weliswaar op eigen kosten en zelf te organiseren. Een ontbiedingsbrief is een brief waarin een verdachte die niet is aangehouden, wordt uitgenodigd om voor een verhoor te verschijnen. De opsporingsambtenaar moest deze mededeling vastleggen in het proces-verbaal. Afstand doen van verhoorbijstand in het geval van een verdenking van een strafbaar feit uit categorie A was mogelijk, indien consultatiebijstand had plaatsgevonden en de raadsman, namens de verdachte, had bevestigd aan een hulpofficier of opsporingsambtenaar dat verhoorbijstand niet gewenst was. Indien de raadsman niet beschikbaar was diende maximaal een uur te worden gewacht en indien de raadsman er dan nog niet tijdig was kon met verhoren worden gestart, mits de verdachte alsnog afstand deed van zijn recht op verhoorbijstand. De raadsman mocht aldus de Beleidsbrief OM ineens zoveel mogelijk plaats nemen naast de verdachte⁸⁴ en vlak voor aanvang en na afloop van het verhoor was het de raadsman toegestaan vragen te stellen en opmerkingen te maken.⁸⁵ Tijdens het verhoor mocht de raadsman de verhorende ambtenaar er op wijzen dat de verdachte een vraag niet begreep,⁸⁶ dat er ongeoorloofde druk op de verdachte werd uitgeoefend⁸⁷ of dat de toestand van de verdachte zodanig was dat deze een verantwoorde voortzetting van het verhoor verhinderde.⁸⁸ De raadsman mocht tijdens het verhoor ook ten minste eenmaal om een onderbreking van het verhoor vragen voor onderling overleg,⁸⁹ aantekeningen maken en de raadsman mocht opmerkingen maken bij de weergave van het

---

⁸³ *Stcr.* 2016, 8884.

⁸⁴ Art. 2 Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁸⁵ Art. 4b Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁸⁶ Art. 5a Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁸⁷ Art. 5b Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁸⁸ Art. 5c Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁸⁹ Art. 4c Regels inrichting en orde politieverhoor.

verhoor in het proces-verbaal.⁹⁰ Indien de raadsman zich niet aan de regels hield, kon de hulpofficier van justitie de raadsman bevelen de verhooruimte te verlaten. Het verhoor kon dan overigens niet zondermeer worden voortgezet.⁹¹

Belangrijkste ontwikkelingen in de opgestelde stukken is dat vanaf het Protocol van de pilot uit 2008 tot en met de Regels inrichting en orde politieverhoor uit 2016 de raadsman nu naast de verdachte mag plaatsnemen, dat verhoor geen doorgang kan vinden wanneer de raadsman niet aanwezig is, tenzij de verdachte afstand doet van het recht op verhoorbijstand en dat de raadsman en de verdachte het verhoor zelfs minimaal één keer mogen onderbreken voor een vertrouwelijk overleg. Drie zaken welke in 2008 nog volstrekt ondenkbaar waren. Heet hangijzer blijft het mogen kunnen stellen van vragen en het kunnen maken van opmerkingen gedurende het verhoor in plaats van voor aanvang en na afloop van het verhoor.

3.3 Discussie en kort geding over de regels verhoorbijstand

De Nederlandse Vereniging van Strafadvocaten, hierna NVSA, en de Nederlandse Vereniging van Jonge Strafadvocaten, hierna de NVJSA, hebben op 29 februari 2016 een overleg gevoerd met minister Van Der Steur over de beleidsbrief en de regels inrichting en orde politieverhoor. Het overleg ging onder meer over het reduceren van de rol van de rechtsbijstandverlener tot toeschouwer, aldus de verenigingen.⁹² De verenigingen stelden dat de beleidsbrief raadsliden onvoldoende ruimte zou bieden om tijdens het verhoor rechtsbijstand te verlenen omdat zij enkel vooraf en na afloop van het verhoor opmerkingen zouden mogen maken. De minister stelde dat het beeld welke de verenigingen schetsten, bijstelling behoefde en informeerde de Tweede Kamer hier ook over.⁹³ De raadsman kon wel degelijk aan het verhoor deelnemen en tijdens het verhoor een interventie plaatsen. De minister somde in een brief van 1 maart 2016 aan de Kamer op wat de raadsman allemaal mocht. Met de opsomming was de minister van mening dat er voldoende mogelijkheden waren voor de raadsman om deel te nemen aan het verhoor zoals voorgeschreven in de Richtlijn. De minister stelde dat het nodig was om grenzen te stellen vanwege het karakter van het opsporingsmiddel verhoor. De minister zei: “Het kan immers onder omstandigheden nodig zijn de verdachte aaneengesloten en indringend te bevragen.” In de beantwoording van Kamervragen liet de minister op 22 maart 2016 nog een andere reden voor de beperkingen voor de raadsman doorschemeren. Op de vraag waarom er verschillen zijn tussen bijstand ter terechtzitting en bijstand bij politieverhoor, antwoordde Van Der Steur namelijk, “dat het wenselijk is opsporingsambtenaren, die veelal niet een vergelijkbaar opleidingsniveau en/of vergelijkbare vaardigheden bezitten als de rechter, voor het handhaven van de orde tijdens het verhoor meer richting mee te geven.”⁹⁴ In de brief schreef Van der Steur ook dat hij verwacht dat verhoren in

---

⁹⁰ Na art. 6 Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁹¹ Art. 6 Regels inrichting en orde politieverhoor.

⁹² <https://www.nvsa.nl/actueel/225-overleg-nvsa-nvjsa-met-ministerie-v-j-over-verhoorbijstand> (laatst geraadpleegd op 12 mei 2017).

⁹³ *Kamerstukken II* 2015/16, 31 753, 114, p. 2.

⁹⁴ *Kamerstukken II* 2015/16, 31 753, 115, p. 3.

goede orde en op basis van wederzijds respect voor de betrokken opsporingsambtenaar, raadsman en verdachte zouden plaatsvinden.⁹⁵

Voorafgaand aan het overleg van 29 februari 2016 tussen de verenigingen en de minister was aangegeven dat een ruimere invulling van de rol van raadsman bij politieverhoor nog bespreekbaar zou zijn. Dat bleek echter volgens de verenigingen niet het geval. Het ministerie had in het overleg opgemerkt dat het vreemd zou zijn om nu nog een andere regeling te introduceren.⁹⁶ Het overleg is er, ondanks dat het Kamerdebat nog moest plaatsvinden, aldus het verslag van de verenigingen, niet in geslaagd een ruimere invulling van de rol van raadslieden bespreekbaar te maken.

De verenigingen zagen in de regels van de beleidsbrief OM voldoende aanleiding om een kort geding in gang te zetten.⁹⁷ Primair vorderen de verenigingen de onmiddellijke buiten werking stelling van de beleidsbrief OM, althans deels, namelijk artikel 4 onderdeel b, artikel 5 en 6 en de beleidsregel. De verenigingen wensten maatregelen met betrekking tot de rol van de raadsman tijdens het politieverhoor en met betrekking tot de vergoeding van de rechtsbijstand. Ten behoeve van de rol van de raadsman willen de verenigingen dat de raadsman; bij het gehele verhoor aanwezig kan zijn, daadwerkelijk aan het verhoor kan deelnemen, de verdachte ten aanzien van specifieke vragen kan adviseren zich op zijn zwijgrecht te beroepen zonder dat hem regels worden opgelegd die hem beperken, vragen kan stellen gedurende het verhoor en kan verzoeken om een onderbreking voor overleg met de verdachte. De vordering is helder, maar een deel van de vordering komt mij overbodig voor, immers de raadsman is het bijwonen van het verhoor reeds toegestaan en ook het onderbreken van het verhoor voor een overleg met de verdachte is in de beleidsbrief, maar ook in het toen nog wetsvoorstel verdisconteerd. De kern van het recht op verhoorbijstand wordt, volgens de verenigingen, in artikel 4 onderdeel b van de Beleidsbrief OM geschonden, nu op grond van die regel de raadsman alleen voor aanvang en na afloop van het verhoor vragen mag stellen en of opmerkingen mag maken.

De Staat is van mening dat uit artikel 6 lid 3 onderdeel c EVRM een consultatierecht kan worden ontleend, maar geen algemeen recht op verhoorbijstand. De Staat is van mening dat de Beleidsbrief OM aansluit bij de uitgangspunten en waarborgen die het EHRM in zijn rechtspraak heeft geformuleerd en zelfs voldoet aan overweging 25 van de Richtlijn.⁹⁸

De voorzieningenrechter deed op 31 maart 2016 uitspraak en was met de verenigingen eens dat de Beleidsbrief OM de rol van de raadsman tijdens het verhoor beperkt, maar dat de regels over verhoorbijstand nog niet hoeven te voldoen aan de Richtlijn.⁹⁹ Er bestond volgens de voorzieningenrechter onzekerheid over de vraag of de beperkingen die in de Beleidsbrief OM aan de verhoorbijstand werden verbonden zijn te verenigen met de norm uit het Decemberarrest. De voorzieningenrechter wilde daarom een prejudiciële vraag stellen aan de Hoge Raad.¹⁰⁰ Voor het

---

⁹⁵ *Kamerstukken II* 2015/16, 31 753, 115, p. 12.

⁹⁶ <https://www.nvsa.nl/actueel/225-overleg-nvsa-nvjsa-met-ministerie-v-j-over-verhoorbijstand> (laatst geraadpleegd op 12 mei 2017).

⁹⁷ Rb. Den Haag (vzr.) 31 maart 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367.

⁹⁸ Rb. Den Haag (vzr.) 31 maart 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367, r.o. 4.4.

⁹⁹ Rb. Den Haag (vzr.) 31 maart 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367, r.o. 4.6.

¹⁰⁰ Rb. Den Haag (vzr.) 31 maart 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367, r.o. 4.7.

overige wees de voorzieningenrechter de vordering tot de buiten werking stelling van de beleidsregel en de beleidsbrief af. Daarmee liet de Hoge Raad opnieuw een kans om de wet- en regelgeving van de terughoudende overheid vooruitstrevend te interpreteren liggen.

Twee weken later, op 15 april 2016, heeft de voorzieningenrechter de formulering van de prejudiciële vragen, na inbreng van de partijen en de beoordeling daarvan, rond. De prejudiciële vragen luiden:

- “1. Vormen de regels [...] in artikel 4 sub b, artikel 5 en artikel 6 van die Beleidsbrief OM, een beperking van het recht op verhoorbijstand zoals de Hoge Raad dat met zijn arrest van 22 december 2015 op het oog heeft gehad?
2. Indien het antwoord op de vorige vraag bevestigend luidt, zijn die beperkingen [...] verenigbaar met de [...] geformuleerde norm dat een verdachte recht heeft op bijstand van een raadsman tijdens zijn verhoor door de politie, behoudens bij het bestaan van dwingende redenen om dat recht te beperken?
3. Volgt uit de norm [...] dat de raadsman die tijdens het politieverhoor rechtsbijstand verleent aan een aangehouden verdachten, in staat moet worden gesteld om:
  - i. bij het gehele verhoor aanwezig te zijn,
  - ii. daadwerkelijk aan het verhoor deel te nemen, en/of
  - iii. de verdachte ten aanzien van specifieke vragen te adviseren zich (al dan niet) op zijn zwijgrecht te beroepen, derhalve zonder dat hem regels worden opgelegd die hem beperken in het maken van opmerkingen, het stellen van vragen en het verzoeken om een onderbreking voor overleg met de verdachte?”¹⁰¹

De conclusie van advocaat-generaal Bleichrodt betreffende de beantwoording van de prejudiciële vragen was gedateerd 8 juli 2016.¹⁰² Hij concludeerde dat in zijn algemeenheid niet kon worden gezegd dat de toepassing van de regels in bijlage 2 bij de Beleidsbrief OM, ongeacht de omstandigheden van het geval, ertoe zou leiden dat aan een praktische en effectieve uitoefening van het recht op verhoorbijstand zoals bedoeld in het Decemberarrest, tekort werd gedaan. De Richtlijn is vanwege de implementatiedatum wat Bleichrodt betreft nog niet aan de orde. Het rechtsgevolg van een gebrek aan verhoorbijstand hoeft niet noodzakelijkerwijs te bestaan uit bewijsuitsluiting en Bleichrodt verwijst naar de kernoverwegingen in het Decemberarrest.¹⁰³ Nu het Decemberarrest als zodanig geen overwegingen bevat die nader inzicht bieden in de reikwijdte en de vormgeving van het recht op verhoorbijstand zal de beantwoording van de prejudiciële vragen, aldus Bleichrodt, mede moeten plaatsvinden tegen die Europeesrechtelijke achtergrond.

Het recht op verhoorbijstand bevat ingevolge de Richtlijn niet alleen het recht van de verdachte dat zijn raadsman bij het verhoor aanwezig mag zijn, maar ook dat de raadsman daaraan daadwerkelijk kan deelnemen. Bleichrodt deelt het standpunt van de Staat dat het aanwezigheidsrecht

---

¹⁰¹ Rb Den Haag (vzr.) 15 april 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:4049, r.o. 2.7.

¹⁰² Parket bij de HR 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736.

¹⁰³ Parket bij de HR 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736, r.o. 15; HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 6.4.1. & 6.4.2.

van de raadsman bij het verhoor voldoende zou zijn, dan ook niet. Bleichrodt verwijst naar de zaken *Aras-Turkije*¹⁰⁴ en *Gabrielyan-Armenië*.¹⁰⁵ In deze zaken oordeelde het EHRM, zoals ik eerder omschreef, dat slechts de aanwezigheid van de raadsman onvoldoende is om tegemoet te komen aan artikel 6 EVRM. Bleichrodt maakte een rechtsvergelijking met andere lidstaten om te bepalen hoe die lidstaten van de beleidsvrijheid van de Richtlijn gebruik hebben gemaakt en in hoeverre de regels in de Beleidsbrief OM daarvan afwijken. Naar aanleiding van die vergelijking, welke hij maakte met België, Engeland & Wales, Duitsland en Frankrijk kwam Bleichrodt tot de conclusie dat de invulling van het recht op verhoorbijstand in Nederland niet restrictiever was dan in drie van de vier vergeleken landen.

Op 13 september 2016 deed de Hoge Raad uitspraak, conform de conclusie van Bleichrodt. Zij beantwoordde de vragen gezamenlijk als volgt; de aangehouden verdachte heeft, aldus het Decemberarrest, recht op verhoorbijstand,¹⁰⁶ met het verhoor van een verdachte, al dan niet aangehouden, kan niet worden begonnen zonder raadsman tenzij dringende noodzaak of afstand. In zijn algemeenheid kon niet worden gesteld dat deze regeling strijdig was met het Decemberarrest,¹⁰⁷ want er was door het EHRM nimmer uitdrukkelijk en zonder voorbehoud besloten dat onder alle omstandigheden sprake was van een schending van artikel 6 EVRM ingeval van het gebruik van een verklaring afgelegd zonder raadsman.¹⁰⁸ Ten slotte herhaalde de Hoge Raad nogmaals dat het ongeclausuleerde recht op verhoorbijstand niet kon worden gebaseerd op de Richtlijn, omdat de implementatietermijn nog niet was verstreken.¹⁰⁹ Op 17 oktober 2016 werd de bijna inhoudelijk exact overeenkomstige algemene maatregel van bestuur: Besluit inrichting en orde politieverhoor voorgelegd aan de Raad van State. Ik kom op deze algemene maatregel van bestuur terug in paragraaf 3.4.5. Regels verhoorbijstand.

3.4 Nederlandse situatie na de implementatie van de Richtlijn

In de paragrafen hierna omschrijf ik de wijzigingen en de toevoegingen in de Nederlandse wet en lagere regelgeving, welke noodzakelijk waren voor de implementatie van de Richtlijn voor wat betreft de geselecteerde onderwerpen en waar relevant beschrijf ik de behandeling door het parlement.

3.4.1 Verdachte

Artikel 28 lid 1 Sv bepaalde al dat de verdachte het recht heeft om zich te doen bijstaan door een raadsman. Over verhoorbijstand werd in dit artikel niets bepaald. Het nieuwe artikel 28d lid 1 Sv bepaalt dat op verzoek van de aangehouden verdachte en de verdachte die is uitgenodigd voor een verhoor de raadsman het verhoor kan bijwonen en daaraan kan deelnemen. Aan dit recht op verhoorbijstand worden geen eisen gesteld ter zake van de hoogte of het soort straf welke kan worden opgelegd bij het vermoedelijke gepleegde feit. Frappant aangezien Nederland tijdens de

---

¹⁰⁴ EHRM 18 november 2014, 15065/07 (*Aras/Turkije*), r.o. 39-42.

¹⁰⁵ EHRM 10 april 2012, 8088/05 (*Gabrielyan/Armenië*), r.o. 66.

¹⁰⁶ HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.2.

¹⁰⁷ HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.3.

¹⁰⁸ HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.4.

¹⁰⁹ HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.5.

onderhandelingen over de Richtlijn zich hierover kritisch uitliet en dat Nederland er mede voor zorgde dat de Richtlijn op dit punt stringenter werd opgesteld. Het eveneens nieuwe artikel 28ab Sv sluit verhoorbijstand bij een staande houding uit, mits slechts een strafbeschikking wordt uitgevaardigd. Een strafbeschikking is dan wel geen vrijheidsstraf zijn, maar ik wil hierbij wel de kritische kanttekening plaatsen dat bij een strafbeschikking een aantekening wordt gemaakt op een strafblad.¹¹⁰ Een aantekening op een strafblad kan gevolgen hebben voor een verklaring omtrent gedrag, welke weer relevant kan zijn voor het verkrijgen van een baan. De gevolgen van een strafbeschikking kunnen dus op langere termijn grote gevolgen hebben, waardoor ook voor deze verdachten verhoorbijstand van groot belang kan zijn.

Inzake gesubsidieerde rechtsbijstand wordt in gevolge artikel 28b voor verdachten van feiten waarvoor voorlopige hechtenis is toegestaan of voor kwetsbare verdachten de Raad voor Rechtsbijstand ingeschakeld. Artikel 28b lid 3 Sv bepaalt dat de aangehouden verdachte van een strafbaar feit waarvoor geen voorlopige hechtenis is toegelaten in de gelegenheid wordt gesteld contact op te nemen met een door hem gekozen raadsman. Het verschil hiertussen is dat de gekozen raadsman veelal voor eigen rekening is en om de gefinancierde rechtsbijstand was het Nederland gedurende de onderhandelingen over de Richtlijn vooral te doen. Nederland vreesde immers voor aanzienlijke kosten.¹¹¹

3.4.2 Moment van toegang

Artikel 27c lid 2 en 3 Sv bepaalt dat de aangehouden verdachte onverwijld na zijn aanhouding mededeling van zijn recht op verhoorbijstand wordt gedaan of in ieder geval voorafgaand aan zijn eerste verhoor. Voor de niet aangehouden verdachte wordt deze mededeling volgens de wet gedaan alvorens zijn eerste verhoor. Om te voorkomen dat een verhoor op afspraak alsnog geen doorgang kan vinden, omdat de verdachte bij aanvang van het verhoor zich voor het eerst vergewist van dit recht en zich alsnog beroept op dit recht, werd in de ontbiedingsbrief reeds gewezen op zijn rechten op verhoorbijstand, aldus de beleidsbrief OM “Raadsman bij verhoor per 1 maart 2016”.¹¹² Opgemerkt dient te worden dat de beleidsbrief en de bijbehorende Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor van kracht zouden blijven in afwachting van de wettelijke regeling. Het deel over de ontbiedingsbrief is met de implementatiewet per 1 maart 2017 vervallen.¹¹³ Persoonlijk ben ik de mening toegedaan dat dit geen goede ontwikkeling is, omdat het maar de vraag is of de verdachte man genoeg is om een nieuwe afspraak te maken, wanneer twee opsporingsambtenaren voor hem klaar zitten om met het verhoor te beginnen. Ik kom hier later nog op terug. Artikel 28e Sv bepaalt dat de hulpofficier, na overleg met de officier, toegang tot een raadsman tijdelijk kan uitstellen en kan bepalen dat overgegaan kan worden tot verhoor zonder raadsman indien wordt gevreesd voor ernstige negatieve

---

¹¹⁰ Art. 5 WJD.

¹¹¹ *Kamerstukken I* 2011/12, 33048, EL.

¹¹² *Stcr.* 2016, 8884, p. 1.

¹¹³ <http://wetten.overheid.nl/BWBR0027381/2016-03-01> (laatst geraadpleegd op 14 juni 2017).

gevolgen voor het leven, de vrijheid of de fysieke integriteit van een persoon of om te voorkomen dat aanzienlijke schade aan het onderzoek wordt toegebracht.

3.4.3 Wijze van toegang

De wijze van toegang tot de raadsman is in artikel 45 Sv, voorheen artikel 50 Sv, geregeld met de zinsnede: “De raadsman heeft vrijen toegang tot den verdachte die rechtens van zijn vrijheid is beroofd en kan hem alleen spreken ...”¹¹⁴ Voor de verdachte die niet is aangehouden hoeft de wijze van toegang niet geregeld te zijn. In de memorie van toelichting behorende bij het wetsvoorstel ter implementatie staat te lezen: “Wanneer de verdachte zich in vrijheid bevindt, is er geen belemmering voor het ontmoeten van en communiceren met de raadsman. Wat betreft verdachten wier vrijheid is benomen, is de vrije toegang tot en communicatie met de raadsman feitelijk afhankelijk van de medewerking van de overheid.”¹¹⁵ In de memorie van toelichting staat te lezen dat wordt nagedacht over toekomstige mogelijkheden van verhoorbijstand per videoconferentie.¹¹⁶

3.4.4 Rechtsbijstandverlener

Volgens artikel 37 Sv worden de raadsmanen welke zijn ingeschreven op het tableau van de Nederlandse orde van advocaten toegelaten tot het verhoor. Voor andere raadsliden dan Nederlandse advocaten wordt verwezen naar de Advocatenwet.¹¹⁷ In de Tweede Kamer is door Kamerleden ten tijde van de behandeling van het wetsvoorstel over de implementatie van de Richtlijn gesproken over het eventueel toestaan van een paralegal, maar daar is het ook bij gebleven.¹¹⁸ Brouwer bespreekt in zijn oratie Verhoorbijstand 2.0 verschillen tussen zelfstandig werkende paralegals, paralegals in dienst van de overheid en paralegals die werken onder de verantwoordelijkheid van een raadsman.¹¹⁹ Het verschil is belangrijk omdat een klacht over een paralegal werkzaam onder de verantwoordelijkheid van een raadsman voornamelijk een tuchtrechtelijk probleem is. Wanneer een paralegal werkzaam is onder de overheid moet deze voldoen aan de eisen gesteld in artikel 6 lid 3 onderdeel c EVRM.¹²⁰ Het voert te ver hierop nu verder in te gaan nu in de Nederlandse wet de bijstand door een paralegal uiteindelijk niet is opgenomen. Ik kom hier in mijn rechtsvergelijking met Engeland & Wales nog op terug.

3.4.5 Regels verhoorbijstand

Artikel 28 lid 4 Sv juncto 28d lid 1 Sv bepalen dat de verdachte in ieder geval eenmaal het recht heeft om een verhoor te onderbreken voor een vertrouwelijk overleg met zijn raadsman. Meer dan eenmaal onderbreken kan enkel worden toegestaan door de verhorend ambtenaar, wanneer de orde of voortgang van het verhoor daardoor niet wordt verstoord. Artikel 28d lid 4 Sv bepaalt dat bij algemene

---

¹¹⁴ *Stb.* 2016, 476, p. 8.

¹¹⁵ *Kamerstukken II 2014/15*, 34157, 3 (MvT), p. 21.

¹¹⁶ *Kamerstukken II 2014/15*, 34157, 3 (MvT), p. 31.

¹¹⁷ Art. 16b Adv.w.

¹¹⁸ *Handelingen II 2015/16*, 87, item 8, p. 6.

¹¹⁹ Brouwer 2017, p. 32.

¹²⁰ Zie ook Brouwer 2017, p. 32.

maatregel van bestuur nadere regels kunnen worden gesteld omtrent de inrichting van en de orde tijdens het verhoor waaraan ook de raadsman deelneemt. Deze regels zijn vastgelegd in het Besluit inrichting en orde politieverhoor, welke op 1 maart 2017, gelijk met de implementatiewet, in werking is getreden.¹²¹ In het besluit is bepaald dat; de raadsman zoveel mogelijk naast de verdachte plaatsneemt,¹²² de raadsman niet bevoegd is om de vragen die door de verhorende ambtenaar aan de verdachte worden gesteld, namens deze, te beantwoorden,¹²³ de raadsman alleen direct na aanvang en direct voor afloop van het verhoor opmerkingen kan maken en vragen kan stellen aan de verhorende ambtenaren.¹²⁴ Gedurende het verhoor is de raadsman slechts bevoegd de verhorende ambtenaren er op opmerkzaam te maken dat de verdachte een hem gestelde vraag niet begrijpt, dat de verhorende ambtenaar het pressieverbod overtreedt of dat de toestand waarin de verdachte verkeert een verantwoorde voortzetting van het verhoor verhindert.¹²⁵ De hulpofficier is bij overtreding van artikel 4, 5 eerste lid of 7 na een waarschuwing bevoegd om verdere deelname van de raadsman aan het verhoor te ontzeggen.¹²⁶ Ten slotte staat het de verhorende ambtenaren vrij om de raadsman meer ruimte te bieden dan omschreven in het Besluit.

De regering stelde in de memorie van toelichting met de regels in het besluit een evenwicht te hebben nagestreefd tussen de posities die door de verschillende adviesorganen, met name de NOvA en de politie, zijn ingenomen.¹²⁷ Op 17 oktober 2016 is het Besluit voorgelegd aan de Raad van State. Op 25 november 2016 adviseerde de Raad van State aanpassing van de bevoegdheden van de raadsman, omdat de Raad van State van mening was dat de raadsman gerechtigd is om vragen te stellen, verduidelijking te vragen en verklaringen af te leggen gedurende het verhoor. De Raad van State verwees naar de memorie van toelichting alwaar staat geschreven dat onder deelnemen deze bevoegdheden wordt verstaan.¹²⁸ De minister wees het advies van de Raad van State af, op een paar kleine aanpassingen na. Hij motiveerde zijn afwijzing door de Raad van State er op te wijzen dat overweging 25 van de Richtlijn geen rechtstreekse werking en zelfstandige verbindende kracht heeft. De wijziging betrof een aanpassing van artikel 5 van het besluit waarbij nu direct na aanvang van het verhoor en direct voor afloop van het verhoor vragen mogen worden gesteld en of opmerkingen mogen worden gemaakt.¹²⁹ Deze wijziging suggereert deelname aan het verhoor omdat de raadsman ineens mag spreken binnen de tijd van het verhoor. In de praktijk maakt deze tekstuele wijziging geen enkel verschil.

---

¹²¹ *Stb.* 2017, 66.

¹²² Art. 3 Besluit inrichting en orde politieverhoor.

¹²³ Art. 4 Besluit inrichting en orde politieverhoor.

¹²⁴ Art. 5 Besluit inrichting en orde politieverhoor.

¹²⁵ Art. 6 Besluit inrichting en orde politieverhoor.

¹²⁶ *Kamerstukken II* 2014/15, 34 157, 3 (MvT), p. 30; Art. 8 Besluit inrichting en orde politieverhoor.

¹²⁷ *Kamerstukken II* 2014/15, 34 157, 3 (MvT), p. 30.

¹²⁸ RvS 25 november 2016, W03.16.0330/II.

¹²⁹ *Stcrt.* 2017, 9024.

De minister blijft; ondanks de aanbevelingen van de NOvA en haar adviescommissie, de Hoge Raad, maar ook de Raad van State, volharden in zijn zienswijze. Ik wil daar aan toevoegen dat alleen met regels een goede praktijk niet tot stand komt.¹³⁰

3.4.6 Rechtsgevolgen

In artikel 359a Sv is geregeld dat de rechtbank verzuimen in het voorbereidend onderzoek kan compenseren. Inzake een gebrek aan verhoorbijstand is een rechtsgevolg als genoemd in artikel 359a Sv wettelijk pas sinds 1 maart 2016 aan de orde.¹³¹ De Hoge Raad bepaalde in het Decemberarrest dat een gebrek in verhoorbijstand tot en met de implementatiedatum niet noodzakelijkerwijs bewijsuitsluiting hoeft te zijn.¹³² Ook na de implementatiedatum is uitsluiting van het bewijs ingevolge de Richtlijn, mede vanwege de standpunten van Nederland gedurende de onderhandelingen, geen vereiste. In het arrest uit 2009 is wel bepaald dat ten aanzien van een gebrek aan consultatiebijstand in beginsel uitsluiting van het bewijs op zijn plaats is.¹³³ Wanneer tijdens het voorbereidend onderzoek vormverzuimen zijn begaan die niet meer kunnen worden hersteld, moet de rechter gezien de uitleg die de Hoge Raad in bestendige rechtspraak aan artikel 359a Sv geeft, beoordelen of aan een verzuim enig rechtsgevolg dient te worden verbonden en zo ja, welk rechtsgevolg in aanmerking komt.¹³⁴ De mogelijke rechtsgevolgen zijn strafvermindering, bewijsuitsluiting, niet-ontvankelijk verklaring van het Openbaar Ministerie of de enkele constatering dat een vormverzuim is begaan.¹³⁵

3.5 Conclusie

Voordat de Richtlijn tot stand kwam of verhoorbijstand door jurisprudentie een feit werd, werden al regels opgesteld over de wijze waarop verhoorbijstand zou moeten plaatsvinden. Door jurisprudentie ontstond er in 2009 een recht op verhoorbijstand voor minderjarigen. In 2015 ontstond, eveneens door jurisprudentie, ook een recht op verhoorbijstand voor meerderjarigen. In datzelfde arrest maakte de Hoge Raad een moeilijk te begrijpen verschil in rechtsgevolg ten aanzien van het ontbreken van consultatiebijstand en het ontbreken van verhoorbijstand. Een gebrek aan consultatiebijstand zou bewijsuitsluiting tot gevolg moeten hebben, waarbij dit bij een gebrek aan verhoorbijstand niet noodzakelijkerwijs zo zou hoeven te zijn. Uiteindelijk mocht de raadsman toegelaten worden tot het verhoor, waarbij hij eerst achter de verdachte moest plaatsnemen, mag hij dan later toch naast de verdachte zitten. Belangrijke beslissingen ten aanzien van verhoorbijstand mochten eerst nog door de verhorende ambtenaren of een leidinggevende binnen de opsporingsdienst genomen worden. Gedurende de tijd verschuift deze bevoegdheid naar de (hulp)officier van justitie. De invulling van de rol van de raadsman in verband met verhoorbijstand is een langdurige discussie welke geleid heeft tot protocollen, een leidraad, een beleidsbrief en een aanwijzing, afkomstig van verschillende

---

¹³⁰ Zie ook Reijntjens, NJ 2016/442.

¹³¹ HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 2.7.1-2.7.2.

¹³² HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 6.4.2.

¹³³ HR 30 juni 2009, ECLI:NL:HR:2009:BH3079 r.o. 2.7.1-2.7.2.

¹³⁴ HR 30 maart 2004, ECLI:NL:HR2004:AM2533, r.o. 3.5.

¹³⁵ Bockstaele & Ponsaers (red.) 2015, p. 193; art. 359a Sv.

ketenpartners in deze discussie. De meningsverschillen gingen voornamelijk over het wel of niet ten aanzien van een specifieke vraag kunnen adviseren op het zwijgrecht te beroepen, gedurende het verhoor vragen te kunnen stellen en of opmerkingen te kunnen maken en het meermalen kunnen verzoeken om een onderbreking voor een vertrouwelijk gesprek. In 2016 hebben deze regels zelfs geleid tot een kort geding. De inhoud van de algemene maatregel van bestuur is bijna geheel overeenkomstig de beleidsbrief, welke tegelijk met de wet in werking trad. Een wet en een algemene maatregel van bestuur blijft, aldus de Hoge Raad, een zaak van de wetgevende macht. Nadere informatie omtrent de invulling van de rol van de raadsman heeft een prejudiciële vraag ook niet opgeleverd. De Hoge Raad maakte tot op heden van geen enkele gelegenheid gebruik om wet- en regelgeving van de terughoudende overheid vooruitstrevend te interpreteren. De wetsvoorstellen over verhoorbijstand zijn door de Kamers aangenomen en de regels tijdens verhoor liggen nu vast in een algemene maatregel van bestuur. De Raad van State adviseerde tevergeefs nog een ruimere duiding van de rol van de raadsman in de algemene maatregel van bestuur, maar de minister trok zich niets van dit advies aan. Voor wat betreft de onderwerpen toegang tot een raadsman via videoverbinding, de regels voor wat betreft deelnemen gedurende het verhoor en de rechtsgevolgen van gebreken in de verhoorbijstand is de vraag hoe de Nederlandse wetgeving een toetsing aan het EVRM zal doorstaan. Voor wat betreft een paralegal is deze toetsing voor de Nederlandse wetgeving niet aan de orde, nu de Nederlandse wet bijstand van een paralegal voorafgaand aan en tijdens een verhoor nog niet toestaat.

4 Rechten van verdachten in Engeland & Wales en België

De Nederlandse wetgever heeft in het verleden geregeld wetgeving van andere landen bestudeerd ter inspiratie van eigen wetgeving. In dit hoofdstuk wil ik een rechtsvergelijking maken met Engeland & Wales en met België, vanwege de eerder genoemde overeenkomstige kritische houding tijdens de onderhandelingen over de Richtlijn. Aanvullende reden voor een rechtsvergelijking met Engeland & Wales is, omdat zij reeds sinds 1986 verhoorbijstand toestaan en dus lang ervaring hebben. In Engeland & Wales geldt het accusatoire stelsel, hetgeen ten aanzien van het verhoor inhoudt dat het verhoor vaak als eindpunt van het vooronderzoek fungeert.¹³⁶ Sterker nog, na de zogenaamde “charge” mag een verdachte in Engeland niet meer worden verhoord.¹³⁷ De charge is een moment in het Engelse strafproces waarvoor in Nederland geen equivalent is. De charge wordt uitgereikt wanneer er voldoende bewijs is verzameld voor verder vervolging. Mijn belangstelling voor de implementatie van de Richtlijn in België is gelegen in het feit dat het Belgische strafprocesrecht net als het Nederlandse strafprocesrecht zijn oorsprong heeft in de Code d’Instruction van Napoleon. In Nederland en België geldt het gematigd inquisitoire stelsel, waarbij het verhoor doorgaans het startpunt is van het opsporingsonderzoek.¹³⁸ De overeenkomsten in het strafprocesrecht maakt de wetgeving goed vergelijkbaar. België had de Richtlijn eerder geïmplementeerd dan Nederland.

4.1 Engeland & Wales

Engeland & Wales zijn uitgezonderd van de implementatieplicht van de Richtlijn.¹³⁹ Het Verenigd Koninkrijk heeft in een protocol behorende bij het Verdrag van de Europese Unie en de VWEU een uitzonderingspositie verworven ten aanzien van het onderwerp ruimte van vrijheid, veiligheid en recht. In Engeland bestond overigens met de invoering in 1984 van de Police and Criminal Evidence Act, hierna PACE, al sinds 1986, zowel consultatie- als verhoorbijstand. Aan deze wet zijn gedragscodes voor de politie verbonden, ook wel guidelines genoemd. PACE Code C ziet onder meer op de regels van detentie en het verhoor. In deze paragraaf beschrijf ik eerst een paar feiten die aandacht verdienen, omdat zij de sfeer schetsen over verhoorbijstand in Engeland & Wales. Daarna omschrijf ik de geselecteerde onderwerpen in subparagrafen.

Ten eerste was het Europees Comité ter Voorkoming van Marteling en Onmenselijke of Vernederende Behandeling of Bestrafing, hierna het CVM, al in 1990 enthousiast over de rechtspositie die verdachten aan de wetgeving in Engeland & Wales ontlenuen.¹⁴⁰ Het CVM was enthousiast over de efficiënte en toch menselijke manier waarop arrestanten in de politiebureaus worden behandeld. Zoals ik al eerder schreef, oordeelde het Hoogerechtshof in 2010, over een Schotse zaak, in het Cadder arrest omtrent het Salduz arrest, dan de Hoge Raad in Nederland. Het

---

¹³⁶Vanderhallen e.a. 2014-I, p. 31.

¹³⁷ PACE 1984, Code of Practice C par. 16.5; PACE 1984, s. 38 and CJPOA (Criminal Justice and Public Order Act) 1994, s. 27 and 28.

¹³⁸ Vanderhallen e.a. 2014-I, p. 31.

¹³⁹ Richtlijn 2013/48/EU, overweging 58; Prot. Nr. 21 VWEU.

¹⁴⁰ Council of Europe, *Report of the United Kingdom Government*, Strasbourg CPT/Inf (91) 15, p. 62-66.

Hoogerechtshof leidde uit de *Salduz* zaak het consultatierecht én de verhoorbijstand af, weliswaar wanneer de verdachte daarom vroeg.¹⁴¹

Het Europese best practica onderzoek van Algra uit 2012 kwam met de conclusie naar aanleiding van een rechtsvergelijking met onder meer Engeland & Wales en België dat uit hun onderzoek bleek dat de aanwezigheid van de raadsman tijdens het politieverhoor als positief werd ervaren door alle betrokken partijen, wanneer de raadsman een actieve rol kon innemen tijdens het verhoor. De politie in Engeland & Wales gaf zelfs aan dat haar positie was verstrekt door de aanwezigheid van de raadsman, nu zij geen verwijten meer kreeg van ongeoorloofde pressie. Doordat de fase van het strafrechtelijke proces ook gecontroleerd werd door een raadsman kon achteraf door de verdachte niet meer geclaimd worden dat er fouten waren gemaakt. Hierdoor was het verzamelde bewijs uit een eerste verklaring bovendien zwaarder gaan wegen in de rechtbank.¹⁴² In de paragrafen hierna zet ik uiteen op welke wijze Engeland & Wales invulling geven aan de door mij geselecteerde onderdelen van de Richtlijn, ondanks het feit dat zij geen implementatieplicht hiertoe hebben.

4.1.1 Verdachte

Zoals ik al eerder aangaf is in 1984 in Engeland de wet PACE ingevoerd waardoor verdachten toegang hebben tot een raadsman. Indien sprake is van personen die vrijwillig, zonder te zijn aangehouden, door de politie worden verhoord, genaamd volunteers, is er ook recht op juridische bijstand van een raadsman.¹⁴³ Volgens de Code of Practice C section 6 paragraaf 8 heeft de verdachte recht op een raadsman bij het verhoor.

4.1.2 Moment van toegang

Volgens section 58 van PACE en de Code of Practice C section 6 heeft een aangehouden verdachte die van zijn vrijheid is beroofd “at any time” recht op een raadsman. Telkenmale als de verdachte er om verzoekt dient zonder vertraging aan dit verzoek te worden voldaan. Dit recht ontstaat meteen na de aanhouding en de verdachte wordt hieromtrent meteen mondeling en schriftelijk geïnformeerd.¹⁴⁴ Een verdachte die om juridisch advies heeft gevraagd mag totdat hij dit advies heeft verkregen niet worden verhoord een paar uitzonderingen daargelaten. Verdachten worden er ook uitdrukkelijk op gewezen dat de bijstand kosteloos is en dat het recht blijft bestaan en niet enkel bestaat bij binnenkomst op het bureau. Uitstel van toegang is mogelijk als er uitzonderingen zijn beschreven zoals in paragraaf 6.6. Die uitzonderingen betreffen onder meer indien gevreesd wordt voor het vernietigen van bewijs of menselijk letsel.

---

¹⁴¹ The Supreme Court 26 October 2010, [2010] UKSC 43 (*Cadder/UK*).

¹⁴² Zie Algra e.a. 2012, p. 69-70.

¹⁴³ Zie Algra e.a. 2012, p. 25; PACE 1984, Code C for guidance 1A.

¹⁴⁴ PACE 1984, Code of Practice C Section 3, 6 and 11.

4.1.3 Wijze van toegang

In paragraaf 6.1 van Code C is geregeld dat verdachten mogen communiceren met hun raadsman in persoon, schriftelijk of per telefoon. In paragraaf 6.5 is geregeld dat wanneer om communicatie met de raadsman wordt verzocht deze direct moet worden toegelaten. Indien de verdachte van dit recht geen gebruik wil maken dient de verhorend ambtenaar er op te wijzen dat het overleg ook telefonisch mag plaatsvinden en dient te worden geïnformeerd waarom de verdachte geen raadsman wil spreken. In paragraaf 3.1 (a) onder (ii), van Code C, maar ook in section 58 van PACE is bepaald dat de verdachte erop moet worden gewezen dat wanneer hij een raadsman consulteert dit consult vertrouwelijk (“privately”) moet zijn. Het verhoor kan desgevraagd worden onderbroken, zodat de verdachte tussentijds ook vertrouwelijk overleg kan voeren met zijn raadsman, in persoon, in geschrift of per telefoon.¹⁴⁵

4.1.4 Rechtsbijstandverlener

In Engeland is het toegestaan en daardoor meer regel dan uitzondering dat paralegals als “accredited representatives” verhoorbijstand leveren.¹⁴⁶ Paralegals worden in Engeland & Wales speciaal opgeleid voor het leveren van verhoorbijstand, omdat rechtsbijstand op het politiebureau naast juridisch kennis ook andere kwaliteiten vereist, zoals empathie en sociaal-maatschappelijke ondersteuning die niet iedere advocaat van nature in zich heeft. Naast het specialistisch kunnen opleiden van paralegals, is een paralegal goedkoper dan een raadsman en daarom een oplossing voor de beschikbaarheid van raadsmanen.

4.1.5 Regels verhoorbijstand

In de Note for Guidance 6D, inbegrepen in de Code of Practice, is het volgende over de rol van de raadsman tijdens het verhoor opgenomen: “The solicitor’s only role in the police station is to protect and advance the legal rights of their client. On occasions this may require the solicitor to give advice which has the effect of the client avoiding giving evidence which strengthens a prosecution case. The solicitor may intervene in order to seek clarification, challenge an improper question to their client or the manner in which it is put, advise their client not to reply to particular questions, or if they wish to give their client further legal advice. Paragraph 6.9 only applies if the solicitor’s approach or conduct prevents or unreasonably obstructs proper questions being put to the suspect or the suspect’s response being recorded. Examples of unacceptable conduct include answering questions on a suspect’s behalf or providing written replies for the suspect to quote.”

“De advocaat heeft [...] veel bevoegdheden om actief te participeren in het verhoor. Hij mag echter geen vragen beantwoorden voor de verdachte. Doet hij dit toch, dan kan dit een reden zijn hem de verdere toegang tot het verhoor te ontzeggen.”¹⁴⁷ De raadsman mag ingrijpen vanwege een

---

¹⁴⁵ PACE 1984, Code of Practice C Section 6 par. 1.

¹⁴⁶ Blackstock e.a. 2014, p. 78; 2011/0154 (COD).

¹⁴⁷ Zie ook Parket bij de HR 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736, r.o.49.

onbehoorlijke vraag, een onbehoorlijke manier van vragen stellen of wanneer de raadsman zijn cliënt nader ten aanzien van een specifieke vraag wil adviseren bijvoorbeeld over het zwijgrecht.¹⁴⁸ Wanneer de raadsman wordt verwijderd, moet de verdachte in de gelegenheid worden gesteld een nieuwe raadsman te raadplegen alvorens het verhoor wordt voortgezet.¹⁴⁹

4.1.6 Rechtsgevolgen

Volgens section 78 van de PACE mag de rechtbank bewijs uitsluiten indien het bewijs is verkregen in strijd met de regels van een eerlijk proces. Engeland & Wales hebben dus ook geen verplichting ten aanzien van bewijsuitsluiting bij een gebrek in verhoorbijstand geregeld.

4.2 België

De Belgische wetgeving vindt, net als het Nederlandse Wetboek van Strafvordering, zijn oorsprong in de Code d'Instruction van Napoleon. Er zijn zowel accusatoire als gematigd inquisitoire elementen, waarbij het inquisitoire deel zich vooral afspeelt gedurende het vooronderzoek. De rechter heeft een actieve rol en indien hij het voor de vorming van zijn oordeel noodzakelijk of raadzaam acht, kan hij nader onderzoek (doen) instellen.¹⁵⁰ Ik beschrijf eerst nog een aantal feiten in chronologische volgorde die hier aandacht verdienen voor wat betreft rechtsbijstand en meer specifiek verhoorbijstand in België. Daarna haal ik in de volgende paragrafen de door mij geselecteerde onderwerpen aan voor wat betreft de implementatie van de Richtlijn in België.

In 1993¹⁵¹ en 1997¹⁵² heeft het CVM een kritisch rapport opgemaakt met betrekking tot het optreden van de Belgische politie tijdens ondervragingen. Het CVM adviseerde om aangehouden personen vanaf het begin van hun opsluiting, het recht op toegang tot een raadsman te verlenen met inbegrip van het recht op aanwezigheid tijdens de verhoren. In 1999 reageerde België in een definitief rapport en hierin schreef België dat er een werkgroep was samengesteld om de aanbevelingen van het CVM nader te onderzoeken en dat de werkzaamheden van deze werkgroep werden ingebed in de werkzaamheden van de commissie-Franchisemont, belast met het onderzoek van de herziening van het Wetboek van Strafvordering.¹⁵³ Het Hof van Cassatie in België heeft in zijn uitspraak van 23 november 2010 geoordeeld dat het recht op bijstand van een raadsman zoals neergelegd in artikel 6 lid 3 onderdeel c EVRM inhoudt dat er gedurende het volledige vooronderzoek toegang moet zijn tot een raadsman, tenzij is aangetoond dat er dwingende redenen zijn om dit recht te beperken.¹⁵⁴ De rechter moet na gaan of de rechten van de verdachte onherstelbaar zijn aangetast bij afwezigheid van de raadsman bij een verhoor.¹⁵⁵ In België wordt in 2011 in een omzendbrief van het Belgische College

---

¹⁴⁸ Aldus Algra e.a. 2012, p. 26; Groenhuijsen & Knigge (red.) 2001, p. 735.

¹⁴⁹ Zie ook Algra e.a. 2012, p. 26.

¹⁵⁰ Vanderhallen e.a. 2014-II, p. 41.

¹⁵¹ Raad van Europa, *Verlag aan de Belgische regering*, Straatsburg CPTR/Inf (94) 15, p. 19-20, 29-30.

¹⁵² Raad van Europa, *Verlag aan de Belgische regering*, Straatsburg CPTR/Inf (98) 11, p. 21-24.

¹⁵³ Council of Europe, *Rapport intérimaire du Gouvernement de la Belgique etc.*, Strasbourg CPT/Inf (99) 6, p. 17; Groenhuijsen & Knigge 2001, p. 697.

¹⁵⁴ Hof van Cassatie 23 november 2010, P.10.1428.N/1, r.o. 11.

¹⁵⁵ Hof van Cassatie 23 november 2010, P.10.1428.N/1, r.o. 17.

van procureurs-generaal een Salduz-trap weergegeven.¹⁵⁶ De omzendbrief verdeelt verdachten in vier categorieën. Deze categorieën komen niet voor in de Richtlijn 2013/48/EU en daarom diende de Belgische regelgeving nog aanmerkelijk gewijzigd te worden. Rechten met betrekking tot rechtsbijstand worden in België geregeld in het Wetboek van Strafvordering, hierna Sv, en in de Wet betreffende voorlopige hechtenis, hierna WVH. In België wordt dit de Salduz-wet genoemd.

4.2.1 Verdachte

De Belgische wetgever had het recht op toegang tot een raadsman alleen voorzien voor personen die verdacht werden van een feit dat bestraft kon worden met een gevangenisstraf van 1 jaar of meer. De Richtlijn maakt dit onderscheid niet.¹⁵⁷ In België stond op relatief veel vergrijpen een vrijheidsbenemende straf. Volgens Liégeois, procureur-generaal bij het Hof van beroep te Antwerpen, moet in België nog bestudeerd worden hoe korte gevangenisstraffen kunnen omgezet worden naar patrimoniale straffen, zodat de reikwijdte van de Richtlijn beperkt is voor de strafbare feiten waarvoor de Richtlijn is bedoeld.¹⁵⁸ Met patrimoniale straffen worden geldboete, verbeurdverklaring en voordeelsontneming bedoeld.¹⁵⁹

In artikel 2bis paragraaf 2 WVH is bepaald dat de persoon die in het voorbereidend onderzoek van zijn vrijheid is beroofd recht heeft op bijstand door zijn raadsman tijdens politieverhoren. Artikel 47bis paragraaf 2 Sv bepaalt dat elke verdachte recht heeft op verhoorbijstand, mits hij wordt verdacht van een strafbaar feit waarvoor een vrijheidsstraf kan worden opgelegd. Wanneer de verdachte om verhoorbijstand verzoekt kan er niet worden geweigerd, mits bijzondere omstandigheden van de zaak dwingende redenen zijn om niet op dat verzoek in te gaan. Dwingende reden genoemd in de Belgische wetgeving zijn nagenoeg letterlijk overeenkomstig de Richtlijn.¹⁶⁰

4.2.2 Moment van toegang

Artikel 20 paragraaf 1 WVH bepaalde het recht op toegang tot een raadsman in 2009 pas na het eerste verhoor, maar binnen 24 uur na de aanhouding.¹⁶¹ Er gold voor politie en justitie in België geen verplichte kennisgeving van rechten zolang men niet wenste over te gaan tot verhoor van de verdachte.¹⁶² Er is sindsdien een wetwijziging doorgevoerd, waarbij die situatie is verbeterd middels wijziging van artikel 47bis Sv. In paragraaf 2 staat dat bij het verhoren van verdachten eerst recht is op vertrouwelijk overleg met een raadsman en dat de verdachte zich kan laten bijstaan tijdens het verhoor. Het tijdstip van kennisgeving van de rechten is in ieder geval vóór het eerste verhoor.

De raadsman of de verdachte mogen tijdens het verhoor eenmalig verzoeken om schorsing of verzoeken om schorsing als nieuwe feiten aan het licht komen. Deze schorsing mag maximaal 15

---

¹⁵⁶ Omzendbrief Col. 8/2011, 23 september 2011 (versie 13 juni 2013).

¹⁵⁷ Aldus ook Bockstaele & Ponsaers (red.) 2015, p. 56.

¹⁵⁸ Aldus ook Bockstaele & Ponsaers (red.) 2015, p. 61.

¹⁵⁹ Van den Wijngaert 2006, p. 473.

¹⁶⁰ Art. 2bis par. 7 WVH.

¹⁶¹ Groenhuijsen & Knigge (red.) 2001, p. 722.

¹⁶² Bockstaele & Ponsaers (red.) 2015, p. 101.

minuten duren.¹⁶³ Over deze interventie merk ik nog op dat in de toelichting van de Salduz-wet is opgemerkt dat uit de rechtspraak van het EHRM niet duidelijk wordt of de raadsman een recht van interventie heeft tijdens het verhoor of dat ermee kan worden volstaan dat de raadsman zijn opmerkingen op een later moment formuleert. Volgens de indieners van het Belgische wetsvoorstel lijken de lidstaten hierin vrijheid te hebben.¹⁶⁴

4.2.3 Wijze van toegang

In artikel 47bis paragraaf 6 onder 7 Sv staat dat de raadsman bij het verhoor aanwezig mag zijn. Meer omtrent het aanwezig zijn van de raadsman is in de Belgische wetgeving niet geregeld.

4.2.4 Rechtsbijstandverlener

In artikel 2bis WVH en artikel 47bis Sv staat geschreven dat verhoorbijstand wordt geleverd door een advocaat. Het beroep van advocaat is in België geregeld in het Gerechtelijk Wetboek en luidt: “Niemand kan de titel van advocaat voeren of het beroep van advocaat uitoefenen indien hij geen Belg of onderdaan van een lidstaat van de Europese Unie is, niet in het bezit is van het diploma van doctor of licentiaat in de rechten, niet de eed heeft afgelegd zoals bedoeld in artikel 429 Ger. W. en niet is ingeschreven op het tableau van de Orde of op de lijst van de stagiairs.”¹⁶⁵

4.2.5 Regels verhoorbijstand

De rol van de raadsman wordt omschreven in artikel 2bis paragraaf 2 WVH en in artikel 47bis paragraaf 6 onder 7 Sv. Een dergelijke bepaling diende nog in het Wetboek van Strafvordering te worden opgenomen, omdat deze bepaling ook moest gaan gelden voor de verdachte die niet is aangehouden. Uit de Belgische wettelijke regeling blijkt dat het de rol van de raadsman is om toezicht te houden op; de eerbiediging van het recht van de ondervraagde persoon zich niet te incrimineren, het kunnen uitoefenen van het zwijgrecht, dat de verdachte niet ongeoorloofd onder druk wordt gezet en op rechtmatige wijze wordt verhoord én toezicht mogelijk te maken op het proces verbaal en opmerkingen hierover te maken.

In de toelichting op het voorstel van de Salduz-wet is door de indieners opgemerkt dat het niet toegestaan is; dat de raadsman pleidooi houdt, juridische betwistingen opwerpt en in discussie treedt met de verbalisanten. Voorts mag de raadsman het verhoor niet doen ophouden of beïnvloeden, maar moet hij zich terughoudend opstellen, zodat het verhoor zijn normale voortgang kan hebben. De raadsman mag tijdens het verhoor niet met de verdachte praten, fluisteren, overleg plegen, contact hebben door bijvoorbeeld tekens te geven, mag niet antwoorden in plaats van de verdachte en de raadsman mag zich niet verzetten tegen het stellen van een vraag.¹⁶⁶

---

¹⁶³ Art. 2bis par. 5 WVH.

¹⁶⁴ *Parl. St.*, Senaat, 2010-2011, nr. 5-663/1, pp. 23-24.

¹⁶⁵ Art. 428 Ger.W.

¹⁶⁶ Parket bij de HR 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736, r.o. 39.

In België is er, net als in Nederland, onder de advocaten onvrede ontstaan over de regels bij verhoorbijstand. De beroepsvereniging van Belgische advocaten, de Belgische Balie, is naar het Grondwettelijk Hof en de Raad van State gestapt, omdat de Balie van mening is, dat de Salduz-wet in België niet ver genoeg gaat. Er liepen drie procedures voor het Grondwettelijke Hof en één voor de Raad van State om een aanpassing van de omzendbrief van het Belgische College van procureurs-generaal te bewerkstelligen. De Balie protesteerde bij het Grondwettelijk Hof onder meer tegen “de bloempotfunctie” die raadslieden tijdens een verhoor toebedeeld krijgen. Hun aanwezigheid bij het verhoor wordt getolereerd, maar voor de raadsman is enkel een passieve rol weggelegd, ze mogen erbij zitten en zwijgen.¹⁶⁷

Op 14 februari 2013 heeft het Grondwettelijk Hof geoordeeld dat de raadsman die het verhoor bijwoont onder de huidige regelgeving in België niet is beperkt tot een louter passieve rol, maar dat de raadsman beschikt over weliswaar beperkte mogelijkheden om op te treden, zodat hij kan waken over de naleving van de fundamentele rechten van zijn cliënt tijdens het verhoor.¹⁶⁸ De uitkomst van het protest is overeenkomstig de uitkomst van het kort geding in Nederland.

4.2.6 Rechtsgevolgen

België heeft een vrij bewijsstelsel. Dit houdt in dat een bekentenis afgelegd door een verdachte waar een raadsman niet bij aanwezig was, in 2009 gebruikt mocht worden voor bewijs. De rechter was vrij dit bewijs te gebruiken, indien hij het betrouwbaar achtte. Het rechtsgevolg van artikel 47bis paragraaf 9 Sv is ingevolge het arrest van 14 februari 2013 van het Grondwettelijk Hof in overeenstemming gebracht met de rechtspraak van het EHRM tot die datum. Het rechtsgevolg houdt het verlies van bewijswaarde in zodat de verklaring niet kan dienen ter ondersteuning van de veroordeling van betrokkene.¹⁶⁹ In paragraaf 9 staat dat tegen een persoon geen veroordeling kan worden uitgesproken die gegrond is op verklaringen die hij heeft afgelegd in strijd met de regels voor verhoorbijstand.

4.3 Conclusie

Zowel in België als in Engeland & Wales oordeelde hogere gerechtshoven dat uit het Salduz-Turkije arrest een recht van verhoorbijstand vloeide voor zowel minder- als meerderjarigen. In België en Engeland & Wales hebben verdachten alleen recht op verhoorbijstand wanneer een vrijheidsstraf kan worden opgelegd. In Engeland & Wales valt verder de verhoorbijstand door paralegals op en de ruime bevoegdheden voor de raadsman voor wat betreft de deelname aan het verhoor, doordat de raadsman tijdens het verhoor vragen mag stellen en opmerkingen mag maken. België valt op voor wat betreft het stellen van een rechtsgevolg waarbij verklaringen zonder verhoorbijstand niet worden gebruikt als bewijs.

---

¹⁶⁷ Algra e.a. 2012, p. 39.

¹⁶⁸ Grondwettelijke Hof 14 februari 2013, nr 7/2013, r.o. B.33.4.

¹⁶⁹ Bockstaele & Ponsaers (red.) 2015, p. 86.

5 Toetsing

In dit hoofdstuk zal ik de geselecteerde onderwerpen; verdachte, moment van toegang, wijze van toegang, rechtsbijstandverlener en de regels over verhoorbijstand in de huidige Nederlandse wetgeving toetsen aan de minimum voorwaarden gesteld in Richtlijn 2013/48/EU en aan de rechtspraak van het EHRM. Ik herhaal eerst de essentie van de Richtlijn en dan de jurisprudentie van het EHRM indien deze verder gaat dan de Richtlijn. Dan toets ik of het Nederlandse wetsartikel aan de Richtlijn en de jurisprudentie heeft voldaan. Voldoen aan de Richtlijn is als lidstaat vereist, maar daarmee is een veroordeling door het EHRM nog niet uitgesloten.

5.1 Verdachte

In artikel 2 lid 4 Richtlijn 2013/48/EU is bepaald dat de Richtlijn alleen van toepassing is voor verdachten van feiten waarvoor een vrijheidsstraf kan worden opgelegd, dan wel de verdachte die van zijn vrijheid is benomen. Deze bepaling sluit aan bij de rechtspraak van het EHRM.

Artikel 28d lid 1 Sv bepaalt dat verhoorbijstand voor zowel de niet- als de wel-aangehouden verdachte een recht is, ongeacht welke straf is gemoeid met het vermoedelijk gepleegde strafbare feit. Nederland gaat met artikel 28d lid 1 Sv verder dan de minimum eisen gesteld in de Richtlijn, voor zover verhoren plaatsvinden ten behoeve van misdrijven en overtredingen waarvoor geen vrijheidsstraf kan worden opgelegd. Verhoorbijstand is voor deze lichtere feiten toegelaten, weliswaar voor eigen rekening. Gesubsidieerde rechtsbijstand van de Raad voor de Rechtsbijstand is enkel geregeld voor wanneer er sprake is van een kwetsbare verdachte of van een verdachte welke wordt verdacht van een strafbaar feit waarvoor voorlopige hechtenis is toegelaten.

5.2 Moment van toegang

De toegang tot een raadsman dient volgens de Richtlijn te worden verschaft; zonder onnodig uitstel of in ieder geval alvorens het verhoor, wanneer bepaalde onderzoekshandelingen worden verricht of direct na de vrijheidsbeneming. Het EHRM wijst deze momenten in haar jurisprudentie ook aan. Het recht op toegang tot een raadsman wordt in Nederland medegedeeld onverwijld na een aanhouding of in ieder geval voorafgaand aan het eerste verhoor. Ter zake van de niet aangehouden verdachte, die uitgenodigd wordt voor verhoor, valt op dat er geen wettelijke bepaling meer is om de kennisgeving van dit recht op te nemen in de uitnodigingsbrief. Zolang het recht voorafgaande aan het verhoor of bij de aanhouding wordt medegedeeld, zoals omschreven in de wet, wordt aan de minimum eisen gesteld in de Richtlijn voldaan.

De Richtlijn bepaalt dat het moment van toegang tot een raadsman kan worden uitgesteld in bepaalde gevallen en dat dit besluit moet worden gemotiveerd zodat het besluit getoetst kan worden. De Nederlandse wetgever heeft de gevallen overeenkomstig overgenomen. De beslissing tot uitstel ligt bij de hulpofficier van justitie en hij moet zijn besluit motiveren. Nu de mogelijkheid van toetsing door een rechterlijke instantie in de wet is geregeld wordt ook op dit punt voldaan aan de minimum eisen van de Richtlijn.

5.3 Wijze van toegang

De Richtlijn bepaalt de wijze van toegang tot de raadsman met de bewoordingen dat de verdachte het recht heeft de raadsman onder vier ogen te ontmoeten en met hem te communiceren. Overweging 23 van de Richtlijn sluit een videoverbinding niet uit, mits de essentie van het recht blijft bestaan. Het EHRM heeft een schending artikel 6 EVRM aangemerkt omdat een raadsman niet fysiek aanwezig was. De fysieke toegang kan in Nederland afgeleid worden uit artikel 45 Sv, met de woorden: "... de raadsman heeft vrijen toegang...". Videoconferentie is in de Nederlandse wet niet uitgesloten. De Nederlandse wetgeving voldoet aan de minimum eisen van de Richtlijn, maar de vraag is hoe het EHRM over verhoorbijstand via een videoverbinding denkt.

5.4 Rechtsbijstandverlener

Overweging 15 Richtlijn geeft aan dat waar in de Richtlijn een advocaat staat geschreven een jurist zou volstaan.¹⁷⁰ Het EHRM bepaalde dat de verdachte recht heeft op iemand die in staat is "the whole range of service" van rechtsbijstand te verlenen. In het EVRM staat het woord raadsman niet in de door ons nationaal gedefinieerde betekenis. Hieruit volgt dat de tekst van het verdrag ruimte laat voor het optreden van anderen dan advocaten. Het Nederlandse Wetboek van Strafvordering verstaat onder een raadsman een in Nederland op het tableau ingeschreven advocaat. Eventuele discussie omtrent voordeligere verhoorbijstand in de vorm van bijstand door een paralegal wordt in het Nederlandse wetsvoorstel vermeden. Enkel een raadsman ingeschreven op het tableau heeft toegang tot de verhoorkamer. Hiermee wordt, mits voldoende raadsmanen beschikbaar, in theorie geen tekort gedaan aan het recht van de verdachte.

5.5 Regels verhoorbijstand

Uit artikel 3 Richtlijn vloeit voort dat de raadsman tijdens het verhoor aanwezig mag zijn en daaraan deelneemt. Nu aan het woord "deelname" niets in een artikel in de Richtlijn is gespecificeerd neemt Nederland enkel in een algemene maatregel van bestuur op dat de raadsman direct na aanvang en direct voor afloop vragen mag stellen. Een opmerking in overweging 25 luidt; "De advocaat kan tijdens een verhoor [...] overeenkomstig de procedures onder meer vragen stellen, verduidelijking vragen en verklaringen afleggen..." lijkt toch te suggereren dat de raadsman tijdens het verhoor vragen kan stellen. Het EHRM heeft bepaald dat rechtsbijstand praktisch en effectief moet zijn en dat slechts aanwezig zijn onvoldoende is om te spreken van bijstand. Hoewel in Nederland uitgebreid discussie is gevoerd over de regels van verhoorbijstand is er naar mijn mening met de huidige wetgeving nipt voldaan aan de minimale regels in de artikelen van de Richtlijn. Aan het begin en aan het einde van het verhoor mag de raadsman opmerkingen maken en vragen stellen. Ten aanzien van het adviseren bij bepaalde vragen zich te beroepen op het zwijgrecht of opmerkingen te maken en vragen te stellen tijdens het verhoor is de minister duidelijk, dit is niet de bedoeling.

---

¹⁷⁰ Zie ook 2.2.4 Rechtsbijstandverlener.

Volgens artikel 28 lid 2 juncto artikel 28d Sv is het de raadsman minstens eenmaal toegestaan om te verzoeken om een vertrouwelijk overleg met zijn cliënt. Daarmee gaat de Nederlandse wet verder dan de Richtlijn vereist. Indien de regels die in het besluit inrichting en orde politieverhoor zijn opgenomen in een rechtsvergelijking worden betrokken, valt op dat de beperking die aan de verhoorbijstand zijn gesteld in de regel niet verder strekken dan in andere Europese landen.¹⁷¹ Het is de vraag hoe het EHRM oordeelt over het Nederlandse deelnemen aan het verhoor en of deze wijze voldoende praktisch en effectief is.

5.6 Rechtsgevolgen

Artikel 12 Richtlijn bepaalt dat er een voorziening in rechte moet zijn wanneer recht op verhoorbijstand wordt geschonden. In eerste aanleg kan een verdachte een beroep doen op compensatie bij de rechtbank vanwege het reeds bestaande artikel 359a Sv. De rechtbank kan ook zelf beslissen artikel 359a Sv toe te passen. Wanneer het recht op verhoorbijstand is geschonden en de rechtbank naar de mening van de verdachte onvoldoende hiermee heeft rekening gehouden staat voor de verdachte in gevolge artikel 404 Sv hoger beroep open. Bewijsuitsluiting is geen noodzakelijk vereiste bij schendingen van het recht op verhoorbijstand, maar afhankelijk van de omstandigheden van het geval. De Nederlandse regeling komt met de huidige wet op dit punt voldoende tegemoet aan de Richtlijn. Hoe het EHRM over een geschikt rechtsgevolg denkt is na de eerder beschreven uitspraak van Ibrahim-Verenigd Koninkrijk duidelijk, een tekortkoming in de verhoorbijstand hoeft niet noodzakelijkerwijs bewijsuitsluiting te zijn.

---

¹⁷¹ Zie 3.3.3 Discussie en kort geding over de regels verhoorbijstand.

6 Conclusie

In het voorgaande heb ik omschreven wat het EHRM in bepaalde gevallen heeft uitgesproken en wat in de Richtlijn na onderhandelingen tussen de lidstaten is afgesproken omtrent verhoorbijstand voor wat betreft de door mij geselecteerde onderwerpen en op welke wijze deze onderwerpen in de Richtlijn zijn geïmplementeerd in de Nederlandse wet- en regelgeving. Ik heb getoetst in hoeverre de Nederlandse wet- en regelgeving voldoet aan de Richtlijn en de jurisprudentie van het EHRM. Wat kunnen we nu naar aanleiding van de toetsing, maar ook de rechtsvergelijking met Engeland & Wales en België concluderen? In dit laatste hoofdstuk zal ik een antwoord geven op de probleemstelling en voor wat betreft de onderwerpen conclusies weergeven.

Het wel of niet toestaan van een raadsman bij verhoor is door de jaren heen een kostbare discussie geweest vanwege de vele juridische procedures en stukken hierover door de ketenpartners in strafvordering geschreven. Het vasthouden aan regels en het uitgebreid proberen te interpreteren daarvan heeft door de jaren heen voor onduidelijkheid gezorgd welke weer moest worden opgelost door middel van nieuwe jurisprudentie. De rechtsprekende macht wilde de wetgevende macht niet voor de voeten lopen. De discussie heeft enkel tot uitstel van verhoorbijstand geleid, nu de verhoorbijstand toch bij wet een feit is geworden. De daaropvolgende discussie over regels gedurende verhoorbijstand lijkt een volgende kostbare aangelegenheid te worden. Deze discussie kan worden voorkomen door nu eenmalig duidelijke wet- en regelgeving vast te stellen, waarmee alle betrokken partijen voor een groot deel tevreden zijn. Is de Nederlandse wetgever hierin geslaagd? Bij de minister van justitie en de politie is weerstand over ruimere regels met name voor wat betreft het stellen van vragen en het maken van opmerkingen gedurende het verhoor. De eerste procedures over de regels gedurende het verhoor zijn al gevoerd. In Engeland & Wales is men al lang geleden geslaagd in wet- en regelgeving waarin betrokken partijen tevreden zijn. De politie aldaar geeft zelfs aan dat haar positie is versterkt door de aanwezigheid van de raadsman.¹⁷²

6.1 Onderzoeksvraag

De probleemstelling ten behoeve van dit onderzoek betrof: Is de Nederlandse wet en de bijbehorende regelgeving inzake de rol van de raadsman bij recht op bijstand tijdens politieverhoor conform de Europese Richtlijn 2013/48/EU en de laatste jurisprudentie van het EHRM?

De huidige wetgeving komt tegemoet aan de minimum eisen gesteld in de Richtlijn. Voor wat betreft de onderwerpen; de wijze van toegang in de vorm van videoconferentie, eventueel uitgevoerd door een paralegal en het praktisch en effectief deelnemen aan het verhoor is het op termijn de vraag hoe het EHRM hier in de toekomst over zal oordelen. Ten aanzien van de verdachte valt op dat de Nederlandse wetgever verhoorbijstand voor een ruimere groep toestaat, maar dit niet voor die ruimere

---

¹⁷² Zie 4.1.1 Engeland & Wales.

groep financiert. Verdachten welke van lichtere feiten worden verdacht krijgen geen bijstand van een gesubsidieerde raadsman. Wanneer een verdachte een raadsman zelf moet betalen is het maar de vraag in hoeverre hij dan werkelijk effectief toegang tot een raadsman heeft. De verdachte die slechts staande is gehouden en eventueel een strafbeschikking riskeert is helemaal uitgesloten van het recht om een raadsman het verhoor te laten bijwonen. Met een strafbeschikking riskeert de verdachte een strafblad, welke overeenkomstig een vrijheidsbenemende straf, voor ernstige consequenties kan zorgen. Voor een verdachte die niet is aangehouden, maar later wordt uitgenodigd voor verhoor is de wettelijke bepaling voor het melden van het recht op bijstand in de uitnodigingsbrief vervallen. De verhorende instantie snijdt zichzelf in de vingers als een verhoor op afspraak geen doorgang kan vinden, omdat de verdachte pas bij het verhoor leert dat hij bepaalde rechten heeft en daardoor niet meer wil verklaren. Anderzijds moet een verdachte stevig in zijn schoenen staan om medewerking aan het verhoor op afspraak alsnog te weigeren. Voor wat betreft de afwijking van het moment van recht op toegang tot een raadsman kan de vraag worden gesteld of zo een beslissing waarbij van een belangrijk recht wordt afgeweken, voldoende geborgd kan worden door een hulpofficier van justitie werkzaam bij de opsporingsdienst, weliswaar na overleg met de officier van justitie. Is de inbreuk op het recht niet zo zwaar, dat deze beslissing zou moeten liggen bij een rechter-commissaris overeenkomstig een besluit tot voorlopige hechtenis of een doorzoeking van een woning? Ten aanzien van bijstand via videoconferentie is het de vraag, zoals ik al opgemerkt bij de toetsing, hoe het EHRM zich in de toekomst hierover uitlaat. Van Engeland & Wales kunnen we leren dat het geen probleem hoeft te zijn indien een raadsman werkzaamheden betreffende verhoorbijstand uitbesteedt aan een paralegal. Ook hier komt de kostenbesparing de beschikbaarheid van raadsman ten goede. We moeten hierbij niet vergeten dat het EHRM uitsprak dat de verdachte recht heeft op rechtsbijstand waarbij hem de “whole range of service” wordt geboden. Minister van der Steur heeft over de regels van verhoorbijstand in de vergadering met de Kamers geïndiceerd dat het de politie en het Openbaar Ministerie vrij staat om ten positieve van de verdachte en zijn raadsman af te wijken van de regelingen, als men dat wil. De verdachte en de raadsman kunnen over het afwijken niet beslissen. Het slechts direct na aanvang of direct voor afloop van het verhoor vragen mogen stellen is volgens een aantal Kamerleden, de advocaten, maar ook voor de Raad van State onvoldoende om te voldoen aan “het deelnemen aan het verhoor”. Wanneer de raadsman enkel direct na aanvang of direct voor afloop vragen mag stellen of opmerkingen mag maken, in hoeverre is er dan sprake van praktisch en effectief deelnemen aan het verhoor, hetgeen het EHRM geregeld als voorwaarde voor rechtsbijstand stelde? De beroepsorganisaties, de Raad van State en Kamerleden stellen mijns inziens terecht deze vraag. Met het ontwerpbesluit hebben we een minimum regeling, zegt van der Steur. Het afwijken is voorbehouden aan de opsporingsinstantie. De bevoegdheid tot het opstellen en aanpassen van deze regels ligt bij de regering nu het vaststellen van deze regels is gedelegeerd naar een algemene maatregel van bestuur. In België zijn deze belangrijke regels vastgelegd in de wet waardoor wijziging parlementaire toetsing vereist. Ik kan mij niet aan de gedachte onttrekken, gezien de opmerking van

Van der Steur over het opleidingsniveau en de vaardigheden van opsporingsambtenaren, dat deze wetsartikelen door Van der Steur zijn opgesteld ter bescherming van de opsporingsambtenaren in plaats van ter bescherming van de zwakkere partij, de verdachte. Rechtsbijstand, waaronder verhoorbijstand, is bedoeld om rechten van een verdachte te beschermen. Het gebruik van verklaringen is altijd nog afhankelijk van de bereidwilligheid en medewerking van een verdachte. Ten aanzien van de rechtsgevolgen blijft het opmerkelijk dat het rechtsgevolg bewijsuitsluiting wel een feit is voor een gebrek in de consultatiebijstand ingevolge een uitspraak van de Hoge Raad, maar dat dit rechtsgevolg niet per definitie geldt voor een gebrek in de verhoorbijstand. België heeft bewijsuitsluiting wel verankerd in haar wetgeving. Het rechtsgevolg bewijsuitsluiting heeft het EHRM helaas los gelaten. Verdere discussie over verhoorbijstand en de bijbehorende regels lijkt minder zinvol zolang bewijsuitsluiting geen gegeven is. Ten slotte is een verdachte weinig gebaat bij slechts de constatering dat een gebrek in de verhoorbijstand heeft plaatsgevonden, indien hij op grond van die eigen verklaring nog steeds kan worden veroordeeld.

6.2 Aanbeveling: De Nederlandse wet een voorbeeld voor de Europese Unie?

Elke verdachte, ook van lichtere strafbare feiten, zou zijn rechten ruimschoots voor het eerste verhoor schriftelijk, bijvoorbeeld in de ontbiedingsbrief, moeten ontvangen. Wat is er overigens op tegen om voor elk verhoor met uitzondering van het gesprek bij de staande houding, verhoorbijstand al dan niet op eigen rekening mogelijk te maken? Ook een strafbeschikking is immers een straf waaraan lange consequenties verbonden kunnen zijn. Ik zou de minister voorts adviseren te overwegen om de bevoegdheid tot het afwijken van het recht op toegang tot een advocaat te laten bepalen door een rechter-commissaris in plaats van door de hulpofficier. Dan heb ik nog een aanbeveling ten aanzien van een kostenbesparende mogelijkheid, namelijk die van het inzetten van een de paralegal, werkzaam onder toezicht van een advocaat. De advocatuur ziet ook nog kostenbesparende mogelijkheden in bijstand via videoconferentie en als een verdachte de bijstand op deze wijze voldoende acht, lijkt mij videoconferentie ook een tijdbesparende en daarmee kostenbesparende wijze van bijstand. Kostenbesparing komt de beschikbaarheid van raadsman ten goede. Wanneer een gebrek aan deelname vanwege artikel 5 van het Besluit inrichting en orde politieverhoor rechtszaken over de rol van de raadsman een schending van artikel 6 EVRM zal doen ontstaan, zal dit nog geen duidelijkheid verschaffen over de rechtsgevolgen. Ik zou de minister willen aanbevelen bewijsuitsluiting bij schending van de regels omtrent verhoorbijstand af te spreken, overeenkomstig de uitspraak van de Hoge Raad inzake consultatiebijstand en de wettelijke regeling van België. Met bewijsuitsluiting geeft de minister te kennen het fundamentele rechtstatelijke belang van de voorbijstand in te zien.

Een voorbeeld voor de Europese Unie zou zijn wanneer Nederland de raadsman laat deelnemen aan het verhoor door de regels wat verder los laten en op basis van vertrouwen tussen opsporingsambtenaar en raadsman een verdere professionalisering van het verhoor op basis van wederzijds respect te bevorderen. Dit kan door de raadsman toe te staan dat hij ook gedurende het verhoor overeenkomstig de Engelse wetgeving vragen mag stellen en opmerkingen mag maken.

Wederzijds respect en goede orde worden niet bevorderd wanneer partijen elkaar in de praktijk constant moeten wijzen op regels. De minister verwacht dat verhoren in goede orde en op basis van wederzijds respect voor de betrokken opsporingsambtenaar, raadsman en verdachte plaatsvinden. Wanneer men het protocol of de Leidraad van de NOvA leest, lijken de advocaten hierover helemaal niet van mening te verschillen.

Literatuurlijst

Algra e.a. 2012

Algra e.a., *De betrokkenheid van de raadsman tijdens het politieverhoor, Europese best practices*: 2012.

Blackstock e.a. 2014

Blackstock e.a., *Inside Police Custody*, Cambridge-Antwerp-Portland: Intersentia 2014.

Bockstaele & Ponsaers 2015

M. Bockstaele & P. Ponsaers (red.), *Salduz Plus, Aandachtspunten bij de implementatie van de EU-Richtlijn*, Antwerpen Apeldoorn: Maklu 2015.

Borgers e.a. 2008

M.J. Borgers e.a., *Handboek internationaal strafrecht*, Deventer: Kluwer 2008.

Brouwer 2017

D. Brouwer, *Verhoorbijstand 2.0*, Deventer: Wolters Kluwer 2017.

Cape e.a. 2010

E. Cape e.a., *Effective criminal defence in Europe, Executive summary and recommendations*, Antwerpen Oxford Portland: Intersentia 2010.

Fijnaut 1987

C. Fijnaut, *De toelating van raadslieden tot het politieke verdachtenverhoor*, Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen, Arnhem Gouda Quint, 1987.

Groenhuijsen & Knigge 2001

M.S. Groenhuijsen & G. Knigge (red.), *Het vooronderzoek in strafzaken, Tweede interimrapport onderzoeksproject strafvordering*, Deventer: Gouda Quint, 2001.

Posthumus 2005

F. Posthumus, *Evaluatieonderzoek in de Schiedammer parkmoord; Rapportage in opdracht van het College van procureurs-generaal*, Amsterdam: OM, 2005.

Klip, NJ 2016/52

A.H. Klip, annotatie bij: HR 22 december 2015, 'Nieuwe Salduz-jurisprudentie HR van kracht m.i.v. 1 maart 2016', *NJ 2016/52*.

Mols, NBSTRAF 2016/22

G.P.M.F. Mols, annotatie bij: HR 22 december 2015, 'Raadsman uiteindelijk bij het verhoor', *NBSTRAF 2016/22*.

Reijntjes, NJ 2016/442

J.M. Reijntjes, annotatie bij: HR 6 september 2016, 'Overgangsrecht t.z.v. Salduz geen terugwerkende kracht', *NJ 2016/442*.

Stevens & Verhoeven 2010

L. Stevens & W.J. Verhoeven, *Raadsman bij politieverhoor*, Den Haag: Boom Juridische Auteurs 2010.

Spronken e.a. 2009

T. Spronken e.a., *Justice freedom and security, EU procedural rights in criminal proceedings*, Maastricht Gent 2009.

Spronken, NJB 2016/552

T. Spronken, '1 maart 2016: een mijlpaal voor verhoorbijstand', *NJB 2016/552*, afl. 11, p. 729.

Spronken, NJB 2016/1752

T. Spronken, 'De teloorgang van de 'bright-line rule'', *NJB 2016/1752*, afl. 34, p. 2429.

Vanderhallen e.a. 2014-I

M. Vanderhallen e.a., *Toga's in de verhoorkamer. De invloed van rechtsbijstand op het politieverhoor*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2014.

Vanderhallen e.a. 2014-II

M. Vanderhallen e.a., *Rechtsbijstand en de waarde van het verhoor, Een studie naar de te verwachten gevolgen op de verklaringsbereidheid en de opsporing en bewijsvoering in strafzaken van het verlenen van rechtsbijstand voorafgaand en tijdens het verhoor*, Maastricht University 2014.

Van Kalmthout & Kooijmans & Moors 2011

A. Van Kalmthout & T. Kooijmans & H. Moors (red.), *Mensbeeld, beeldvorming en mensenrechten*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2011.

Van den Wijngaert 2006

C. Van den Wijngaert, *Strafrecht, strafprocesrecht en internationaal strafrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen Apeldoorn: Maklu 2006.

Verhoeven & Stevens 2013

W.J. Verhoeven & L. Stevens, *Rechtsbijstand bij politieverhoor*, Den Haag: Boom Lemma Uitgevers 2013.

Jurisprudentielijst

Europese Hof voor de Rechten van de Mens

EHRM 28 november 1978, 6210/73, 6877/75, 7132/75 (*Luedicke e.a./Bondsrepubliek Duitsland*).

ECRM 12 juli 1984, 9300/81 (*Can/Oostenrijk*).

EHRM 29 november 1988, 11209/84, 11234/84, 11266/84, 11386/85 (*Brogan e.a./Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 20 november 1989, 11454/85 (*Kostovski/Nederland*).

EHRM 19 december 1989, 9783/82 (*Kamasinski/Oostenrijk*).

EHRM 24 november 1993, 13972/88 (*Imbrioscia/Zwitserland*).

EHRM 8 februari 1996, 18731/91 (*Murray/Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 26 maart 1996, 20524/92 (*Doorson/Nederland*).

EHRM 10 juni 1996, 19380/90 (*Benham/Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 23 april 1997, 21363/93, 21364/93, 21427/93, 22056/93 (*Van Mechelen e.a./Nederland*).

EHRM 27 november 2008, 36391/02 (*Salduz/Turkije*).

EHRM 11 december 2008, 4268/04 (*Panovits/Cyprus*).

EHRM 13 oktober 2009, 7377/03 (*Dayanan/Turkije*).

EHRM 28 juni 2011, 4429/09 (*Sebalj/Kroatië*).

EHRM 10 april 2012, 8088/05 (*Gabrielyan/Armenië*).

EHRM 15 november 2012, 48075/06 (*Afanasyev/Oekraïne*).

EHRM 24 januari 2014, 628801/11 62892/11, 62899/11 (*Navone e.a./Monaco*).

EHRM 18 november 2014, 15056/07 (*Aras/Turkije*).

EHRM 20 oktober 2015, 25703/11 (*Dvorski/Kroatië*).

EHRM 2 mei 2016, 46998/08 (*Mikhaylova/Rusland*).

EHRM 13 september 2016, 50541/08, 50571/08, 50573/08 (*Ibrahim e.a./Verenigd Koninkrijk*).

United Kingdom

The Supreme Court 26 oktober 2010, [2010] UKSC 43 (*Cadder / UK*).

België

Grondwettelijk Hof 14 februari 2013, 7/2013.

Hof van Cassatie 23 november 2010, P.10.1428.N/1.

Hoge Raad

HR 22 november 1983, ECLI:NL:HR:1983:AC8189.

HR 15 april 2003, ECLI:NL:HR:2003:AF5257.

HR 30 maart 2004, ECLI:NL:HR2004:AM2533.

HR 30 juni 2009, ECLI:NL:HR:2009:BH3079.

HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770.

HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608.

HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068.

Rechtbank

Rb. 's Gravenhage (vzr.) 30 juni 2008, ECLI:NL:RBSGR:2008:BD5726.

Rb. Arnhem 11 augustus 2011, ECLI:NL:RBARN:2011:BR4802.

Rb Den Haag 31 maart 2015, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367.

Rb Den Haag (vzr.) 15 april 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:4049.

Rb. Den Haag (vzr.) 31 maart 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367.